

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР'

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 64

ФІЛОЛОГІЯ

В И П У С К 6

к-14038

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1971

З М І С Т

Літературознавство

Стор.

В. О. Дорошенко. Жанр перифразу в масовій революційній сатирі періоду громадянської війни	3
О. М. Гуторов. До питання про художню майстерність В. Тендрякова	13
М. Л. Гомон. «Напередодні» І. С. Тургенева та «Нігілістка» С. В. Ковалевської (деякі риси типологічної спільності героїв).	22

Мовознавство

А. С. Колодяжний. Деякі фонетико-морфологічні особливості мови творів П. Гулака-Артемовського	29
Л. О. Полякова. До історії вивчення дієприкметника	36
В. В. Левитський. Лексикостатистичні моделі спеціального тексту як лінгвістична основа програмування учбового матеріалу	45
Г. В. Коптьолова. Якісна характеристика процесу мовлення в англійській і російській мовах	51
Н. І. Сукаленко. Проблема лексичної сполучуваності та її відбиття у двомовних словниках	57
Н. Г. Корж. «Пам'ятник» Горация у перекладі М. Зерова	64
П. М. Алексеев, С. Т. Навальна. Про графічний опис залежності «ранг-частота» лінгвістичних одиниць	71
Ф. Ф. Нехайчик. До питання про типи сполучень з присвійними займенниками в сучасній російській літературній мові та про їх ритмомелодійну роль у реченні	82
Н. Г. Корж. Гораций в українських перекладах. (Про переклади В. Щурата, Т. Франка)	84
М. Ф. Наконечний. Критичні зауваження до діючої університетської «Програми з курсу сучасної української літературної мови (вид. 1965 р.)»	94

У віснику вміщені мовознавчі та літературознавчі статті, у яких висвітлені різноманітні проблеми сучасної філологічної науки: жанрові ознаки і художні особливості українського радянського роману та масової політичної сатири, лексико-стильові дослідження мови українських і російських письменників, специфіка художнього і машинного перекладу та ін.

Вісник розрахований на викладачів та студентів філологічних факультетів вузів.

Редакційна колегія:

доцент *В. В. Акуленко*, доцент *І. Т. Балака*, кандидат філологічних наук *Л. Г. Бикова* (відповідальний секретар), доктор філологічних наук *З. С. Голубева* (відповідальний редактор), професор *Л. Д. Іванов*, доцент *П. Я. Корж*, професор *Ф. П. Медведєв*, доцент *Г. І. Шкляревський*.

Адреса редакційної колегії:

Харків, 77, майдан Дзержинського 4, університет, кафедра мови та літератури.

ЖАНР ПЕРИФРАЗУ В МАСОВІЙ РЕВОЛЮЦІЙНІЙ САТИРІ ПЕРІОДУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

В. О. Дорошенко

Могутній розмах художньої творчості народних мас, що розпочався після перемоги Жовтня, знайшов яскравий вияв у сатирі і гуморі. Хвиля за хвилею йшли в редакції газет десятки, сотні частушок, пісень, комічних переробок, казок, віршованих і прозаїчних фейлетонів, авторами яких були безпосередні учасники революційних подій — робітники, селяни, червоноармійці. Вони сміялись над поміщиком і куркулем, кепкували з меншовика і есера, глузували з «дурня» Скоропадського і «чорного» барона Врангеля, таврували презирством запродавця Петлюру і лютого ката Денікіна.

Сатиричне слово робітничо-селянських поетів активно втручалось у політичну боротьбу, широко використовувалось як дієва форма революційної агітації і пропаганди. Масова політична сатира яскраво відтворила веселе прощання трудящих мас з проклятим минулим, втілила у своєрідній комічній формі революційний досвід народу, його історичний оптимізм. Вона, безперечно, відіграла важливу роль у громадському і культурному житті молодого Радянської республіки, в справі мобілізації народних мас на захист завоювань Жовтня.

Складні процеси зародження і бурхливого розвитку революційної сатири самодіяльних митців років громадянської війни вже привертала увагу дослідників¹. Однак спеціальної узагальнюючої праці, на зразок монографії Є. Озмителя² про російську революційну сатиру днів Жовтня і громадянської війни, напи-

¹ Загальні контури ідейно-тематичних пошуків масової політичної сатири накреслено в монографіях А. І. Щербака «Перші кроки». Вид. 2-е. К., «Дніпро», 1967; Б. Л. Корсунської «Масова революційна поезія Жовтня», вид-во АН УРСР, К., 1960; «Історія української радянської літератури», К., «Наукова думка», 1964, хоч і в цьому плані можливі ще цікавіші знахідки, значні доповнення і уточнення.

² Е. К. Озмитель. Революционная сатира Октября. Фрунзе, «Мектеп», 1966.

саної на матеріалах української радянської сатири, на жаль, ще не створено. Зараз особливо відчувається потреба у ґрунтовних працях про роль фольклорних і літературних традицій у формуванні ідейно-естетичних принципів сатири нового типу, у дослідженнях, які розкривали б жанрове і художнє багатство раннього періоду розвитку української радянської сатири, зокрема, творчості робітничо-селянських поетів.

Одну з перших спроб розкрити художній генезис масової політичної сатири періоду громадянської війни зробив не так давно В. Бойко¹. В одному з розділів роботи він прагне встановити фольклорні джерела сатиричних віршованих творів учасників масового літературного руху. З цієї метою дослідник зіставляє народнопоетичні зразки з тими новими сатиричними переробками, що виникли у творчості маловідомих авторів: «Зібралися всі бурлаки» і комічне наслідування цієї пісні-перифразу Сови-Степняка «Емігрантська пісня»; «Лугом іду, коня веду», «Удовицю я любив» і своєрідну стилізацію цих фольклорних творів — два вірші Червоного Шершня «Отаман Петлюра» і «Верховний Денікін».

Розпочаті В. Бойком розшуки фольклорних першооснов віршованої політичної сатири можна продовжити і порівняно легко встановити ті народні зразки, на ґрунті яких були створені популярні в ті роки комічні переробки І. Роговенка «З селянського життя», Артеменка «Пани-ляхи на Вкраїні», М. Тютюнникової «Гей, Петлюро, вражий сину», І. Червоного «Що за музика і танці», Тарго «Ой, що ж то за шум учинився» та ін.

Факти порівняльних текстологічних характеристик народно-пісенних зразків і зроблених на їх основі сатиричних переробок дають можливість вийти за межі часткових спостережень, спорадичних міркувань і висновків, що зустрічаються в роботах В. Бойка, Б. Корсунської, А. Щербака, до визначення більш загальних ідейно-художніх закономірностей зародження і становлення масової політичної сатири, яка в нових історичних умовах і з нових класових позицій творчо розвивала традиції фольклору і літературної класики.

Типовим явищем у розвитку віршованої сатири було повсюдне пристосування самодіяльними сатириками (професіональні українські радянські поети-сатирики теж часто вдавалися до комічних переробок фольклорних зразків) старих народних пісень до завдань політичної боротьби. Робітничо-селянські поети широко використовували форму популярних народних пісень родинно-побутового, обрядового, історичного характеру, вкладаючи в них новий актуальний зміст, наповнюючи їх гострим викривальним сатиричним спрямуванням. Популярні в народі мо-

¹ В. Г. Бойко. Поетичне слово народу і літературний процес. Проблема фольклорних традицій в становленні української радянської поезії. «Наукова думка», 1965.

тиви, сюжети, образи, ритміка старих пісень давали можливість самодіяльним поетам оперативно відгукуватись на події в житті країни, на фронтах громадянської війни і в доступній формі здійснювати революційну агітацію і пропаганду серед трудящих.

Отже, одна з головних закономірностей у зародженні й становленні масової політичної сатири років громадянської війни полягає в тому, що в цей час широкого поширення набули різного роду переробки популярних народних пісень, сповнених злободенною тематикою, новим революційним змістом.

Однак не можна, як це робить в монографії В. Бойко, обмежувати художній генезис масової революційної сатири тільки фольклорними джерелами. Факти свідчать про те, що багато творів маловідомих авторів комічно трансформують не фольклорні, а літературні зразки. Тут теж були вироблені певні принципи, діяли різноманітні закономірності комічної стилізації. Як правило, для сатиричних імітацій брались тільки ті твори українських чи російських дожовтневих письменників, що користувалися в народі великою популярністю, були загальновідомими.

Ось чому революційні поети найчастіше переробляли на новий лад ліричні й сатиричні вірші та поеми Т. Шевченка, популярні пісні та романси, написані на основі творів Є. Гребінки, В. Забіли, С. Руданського та ін. Безсмертна поезія Кобзаря стала основою для злободенних сатиричних творів К. Швидкого «Плач кулака», Пролетарія «На смерть Центральній раді», Не-Тараса «Кобзар», Василя Піка «Отаман Тютюн», Лева «До бандита» тощо. За масштабами впливу на сатиричну поезію самодіяльних авторів творчість Т. Шевченка майже не поступається перед могутньою дією фольклорних традицій. Факти літературного процесу дають підстави говорити про другу важливу закономірність у формуванні творчих основ масової політичної сатири періоду громадянської війни. Суть її полягає в тому, що в нових умовах революційні сатирики широко переробляли на новий лад поезію Кобзаря та інших популярних у народі письменників дожовтневого періоду, брали на своє озброєння багаті традиції класичної літератури.

Слід зазначити, що переробки старих фольклорних і літературних творів на новий лад використовувались успішно не тільки в галузі масової політичної сатири. Вони являють собою одну з найбільш поширених тенденцій у засвоєнні традицій минулого всією українською радянською поезією цього періоду.

Отже, переробки старих народних і літературних творів на новий лад є важливим, хоч і короткочасним, етапом у становленні і розвитку масової революційної поезії років громадянської війни. Різні форми стилізації в найширших масштабах вживались у віршованій політичній сатирі робітниче-селянських самодіяльних поетів.

В історико-літературному і теоретичному плані значний інтерес являє дослідження тих принципів, якими керувалися самодіяльні сатирики, пристосовуючи традиційні форми для виразу нового злободенного політичного змісту. Якими шляхами здійснювались комічні стилізації відомих в народі фольклорних чи літературних творів? Що дозволяло революційним сатирикам оперативного переосмислювати «старі пісні на новий лад», відтворювати актуальні явища і події «через стиль» відомих творів? Чим зумовлена виняткова дієвість сатиричних переробок, їх великий громадсько-політичний резонанс? Відповіді на порушені питання допоможуть з'ясувати, як зароджувалась і формувалась ідейно-художня своєрідність української радянської сатири, які жанрові форми і стильові тенденції були визначальними у творчості самодіяльних митців.

Сатиричний набуток революційних поетів свідчить про те, що колективною практикою було вироблено гнучку систему художніх прийомів, різноманітних стилістичних засобів, ритмічних ходів, які дозволяли успішно пристосовувати традиційні форми для вираження актуального політичного змісту, злободенної тематики. Спільною рисою всіх жанрових видозмін сатиричних переробок є те, що в них постійно переплітаються два протилежні плани: фольклорний чи літературний (першооснова) і новий, сатиричний, злободенний (комічна імітація першооснови). Єдина вимога при цьому для всіх видів переробок — читач має добре знати той твір, поетика якого по-новому переосмислена сатириком. Інакше не буде досягнуто комічного ефекту, втратиться гострота критичного заперечення негативного.

Практика масової політичної сатири виробила кілька основних форм комічного наслідування, точніше, комічної трансформації популярних у народі фольклорних чи літературних творів. Ось деякі з них.

Коли для перифразування брався твір ліричного плану, то у переробці послідовно проводилось контрастне зіткнення різного стилістичного матеріалу — лірично-пісенного (традиційного) і зниженого, сатирико-викривального (нового). Елементи старої форми мимоволі викликали у читача (слухача) асоціації, підказувані добре відомим твором, однак вони тут же вступають у зіткнення з тим новим ідейно-тематичним комплексом, який сатирик розгортає на традиційній канві.

На прикладі «Пісні Антанти» Якова Отрути можна простежити, якими засобами і прийомами реалізується контраст двох літературних планів, як перифраз набирає гостро сатиричного звучання. Вірш Якова Отрути комічно імітує форму відомої пісні С. Гулака-Артемовського «Ой, казала мені мати», що стала народною.

Уже в першій строфі «Пісні Антанти» Яків Отрута переосмислює ліричні ламентатії Одарки і її любовні пригоди в ко-

мічному плані, переключає сюжет в нове сатиричне русло. Замість «підказуваної» старою формою Одарки у переробці з'являється Антанта, яка теж нарікає на свою гірку долю. Значний комічний ефект досягається у перифразі внаслідок навмисного зниження подій і явищ політичного календаря за допомогою розмовно-побутової і лайливої лексики.

Порівняльний аналіз текстів оригіналу і переробки показує, що Яків Отрута, хоч і зберігає віршований розмір і будову строфи народної пісні, але повністю відступає від традиційної сюжетної канви, розгортає цілком нову фабульну основу — показує ганебний крах авантюри Антанти на радянській землі. У глузливому тоні ведеться розповідь про втечу світ за очі «страх моторних» антантівських військ під ударами революційного народу, про те комічно-жалюгідне становище, в якому зрештою опинилася Антанта:

Надіслала доля злая
Дулі свіженькі,
Ледве, ледве унесла я
Свої ніженьки.
Ой ледве, ледве, ледве
Свої ніженьки¹.

Викривальний пафос «Пісні Антанти» досягається, крім контрастного поєднання різних літературних планів, нових комічних ситуацій, в які потрапляє Антанта, за допомогою змішування різноманітного лексичного і фразеологічного матеріалу. Яків Отрута майстерно розгортає функціонально і емоціонально далекі лексичні і фразеологічні пласти: пісенно-ліричний з новим іронічним відтінком («Ой казали мені люди стиха нічою», «свої ніженьки»), газетно-публіцистичний («більшовицькі прокламації», «прапори червоні») і розмовно-просторічний, бурлескний («мов болячки, забажалося», «суну», «задали махіндрала»). Така взаємодія в межах єдиного художнього комплексу різноманітних мовностилістичних потоків посилює комічне звучання перифразу, надає йому більшої викривальної сили.

У творчій практиці маловідомих поетів-сатириків були поширені ще й інші форми комічної трансформації традиційних творів — літературних чи фольклорних. Крім ліричних чи урочистих віршів та пісень, часто брались для переробки популярні в народі сатирико-гумористичні твори. В цьому випадку діяли ті ж тенденції, що й при наслідуванні «серйозних» творів. Актуальні соціально-політичні події сучасності, пов'язані з боротьбою трудящих проти ворогів соціалістичної революції, і в даному різновиді перифразів показувалися у зниженому плані, у своєрід-

¹ Революційна поезія Жовтня. Поетична творчість народних мас. «Радянський письменник», 1960, стор. 160.

ному побутовому ракурсі. Революційні сатирики майстерно використовували цю універсальну форму бурлескної поетики, поставивши її на службу політичній сатирі. Нова і відмінна риса даної групи перифразів полягає в тому, що наявні в основному тексті (першооснові) сатирико-викривальні мотиви не відкидаються, а навмисно загострюються, поглиблюються, наповнюються злободенним змістом, фактами сучасного громадсько-політичного життя.

Яскравим зразком цього різновиду перифразу є пісня Тарго «Ой що ж то за шум! (Нова пісня на старий лад)», яка комічно наслідує відомий народний гумористичний твір «Ой що ж то за шум учинився». У дусі відвертого сатиричного глузування Тарго розповідає, як зрадник Петлюра за допомогою Антанти «засватав собі панну горду» — панську Польщу, як цей запроданець нахвалявся повернути назад старі порядки. Революційний народ, очолений комуністами, геть вигнав панського лакузу з його «войськом» за межі української землі.

Тарго використовує багату сатиричну палітру, щоб затаврувати сміхом антинародну політику Петлюри, показати його огидну запроданську сутність. З метою нещадної сатиричної дискредитації ворога Тарго вдається до засобів комічного перебільшення, зниження негативного — лайливих брутальних епітетів, порівнянь, дієслівної синоніміки, образливих прізвиськ, відвертих саркастичних визначень, характеристик, прямої образи. За своєю художньою природою ці засоби мають багато спільного з бурлескною поезією, з традиціями фольклорної сатири і гумору. Однак Тарго вміло підпорядковує їх для завдань викриття небезпечного політичного ворога. Ось чому образливі прізвиська («дуралей», «панська шкура»), вульгарні порівняння («загигикав — аж кров вся заграла»), груба натуралістична деталь вкупі з експресивним дієслівним синонімом («молодий же лизав там тарілку», «як свиня, нализавсь»), показ безглуздої поведінки сатиричного персонажа, його вчинків у комічній ситуації — всі ці засоби типізації підпорядковані для виразу актуального політичного змісту, розраховані на безкомпромісне таврування антинародного політичного пройдисвіта.

Гостра політична тенденційність, висока напруга гнівних почуттів, публіцистична влучність, агітаційна спрямованість, досконалість форми перифразу «Ой що ж то за шум! (Нова пісня на старий лад)» дають підстави припускати, що за псевдонімом «Тарго» приховується хтось із професійних поетів, які гуртувалися в той час навколо газети «Селянська біднота» (тут вперше 19 червня 1920 р. надруковано твір) ¹.

¹ На думку В. Г. Бойка, цей перифраз міг написати М. Семенко або М. Яловий чи якийсь інший літератор, що близько стояли до редакції газети «Селянська біднота». Див.: «Поетичне слово народу і літературний процес», стор. 164.

І, нарешті, масова політична сатира років громадянської війни знала ще й третій тип комічних переробок, споріднений з розглянутими вище двома типами. Характерною рисою цього виду перифразів є те, що в них сатирично переосмислюється зміст і форма не одного якогось твору, а зразу кількох фольклорних чи літературних творів. За таким принципом побудовані стилізації Шагайди «З кримської оперетки», Максима Будяка «Первомайські пісні (хто як співає)», Червоного Шершня «Співанки життя» та ін. За своєю структурою ці перифрази — своєрідні низанки, віночки сатиричних віршованих творів, де в зародковому стані наявний певний драматичний елемент (уривки сценічної дії, ремарки, авторські характеристики персонажів, пряма мова тощо).

Отже, робітничо-селянські поети виробили гнучку систему художніх засобів і прийомів сатиричного осучаснення відомих творів фольклору і літератури. Мистецькі здібності самодіяльних сатириків з однаковою силою проявилися у різних видозмінах перифразів, які були найбільш поширеною формою віршованої політичної сатири років громадянської війни.

Прозаїчних сатиричних переробок, складених в ці роки революційними авторами, було дуже мало, до нас дійшло ще менше. Найкращі з них — «Одповідь пану-гетьману (Лист Петлюрі)» і «Маніфест барона Врангеля». Обидві стилізації складені за всіма правилами сатиричного перифразування (вони близькі до другого типу перифразів). Виникли вони на ґрунті комічного наслідування популярного в народі листування запорожців з турецьким султаном, яке написано ритмізованою прозою.

Перший твір (частіше вживається в публікаціях під назвою «Лист Петлюрі») виник десь на початку 1919 р. в загонах Щорса і Боженка. Гостре сатиричне глузування, нещадний сміх спрямовані тут на викриття запорозької антинародної політики Петлюри. Злий, спопеляючий насміх, відверте картання ворога співіснує в цьому перифразі з елементами героїки, саркастичні прокляття змінюються в прикінцевих рядках урочистою клятвою воїнів-щорсівців на вірність соціалістичній революції, дружбі з російським народом, з усіма трудящими: «Так! Ми — брати російським робітникам і селянству, як і брати всім, хто бореться за визволення трудящих»¹. З неабияким художнім тактом злито в перифразі засоби гнівної публіцистики, урочистої риторики з елементами бурлескної стилістики і образності («Не доносити тобі штанів до цього літа»).

Високий революційний пафос, викінчена художня форма, багата лексико-фразеологічна палітра, різноманітні прийоми сати-

¹ Цит. за кн.: «Українська народна сатира і гумор», Львівськ. книжк.-журн. вид-во, 1957, стор. 232.

ричної типізації дають підстави зарахувати перифраз «Лист Петлюрі» до кращих здобутків ранньої української радянської політичної сатири.

Другий перифраз — «Маніфест барона Врангеля» — був створений трохи пізніше¹. Цей твір теж являє собою прекрасний зразок оперативного відгуку на важливі події життя: вістря сміху в ньому спрямовано проти ставленика Антанти — «чорного барона» Врангеля. Ефективним засобом сатиричного викриття ворога виступають у переробці образливі епітети, глузливі прізвиська («імператор-самодурець», «шибеник», «злодіяка», «попихач Англійський, Французький, Американський та прочая, прочая і прочая»), різні форми іронії, самохарактеристики, пародії бурлескного комізму, що особливої влучності набирають в кінці твору.

Сатиричні перифрази «Одповідь пану-гетьману (Лист Петлюрі)» і «Маніфест барона Врангеля», складені в час високого піднесення масової політичної сатири, являють собою чудові зразки бойового, наступального, мистецьки викінченого революційного слова років громадянської війни.

Творча практика українських революційних сатириків перших років Радянської влади дає багатий матеріал для розв'язання низки складних питань історії і теорії тих сатирико-гумористичних жанрів, що виникають на основі навмисного комічного наслідування (імітації) популярних фольклорних чи літературних творів. До цього часу в історико-літературних працях, навчальних посібниках і довідковій літературі ще не вироблено якоїсь сталої точки зору на суспільно-політичні, виховні функції і художню природу злободенних сатиричних переробок (перифразів), які зустрічаються на всіх етапах розвитку літератури, особливо в періоди загостреної класової боротьби, в моменти великих соціальних струсів, зміни літературних традицій і смаків, коли нові, раніше невідомі літературі явища і факти, неосвоєна ще тематика відображаються «через стиль» відомих у народі творів².

Відсутність чіткої дефініції жанру переробок (комічних стилізацій) приводить до термінологічної плутанини, неправильно-го тлумачення специфіки перифразу і суміжних з ним інших форм комічного наслідування (пародія, травестія, поезія комічного алогізму, а в українському фольклорі — це нісенітниця і небилиця), жанрові стилізації тощо. Внаслідок цього, як дотепно зазначає польський дослідник О. Береза, в естетичний вжиток

¹ Вперше без підпису перифраз надрукований на сторінках газ. «Більшовик» (орган Київського губкому КП(б)У) 28 вересня 1920 р.

² В. Ю. Троицкий. Стилизация. В кн.: «Слово и образ», М., «Просвещение», 1964, стор. 164.

кожен літературознавець пропонує своє «персональне» визначення складного літературного явища¹.

У словниках літературознавчих термінів перифразом називають один з художніх тропів, за допомогою якого власне ім'я, назва предмета подаються не прямо, а через опис їх найхарактерніших властивостей чи ознак². Друге, більш містке і широке, значення цього терміну вживається для визначення жанру тих творів на злободенні суспільно-політичні теми, що виникають на основі комічного наслідування, сатиричного переосмислення фольклорних чи літературних зразків, переважно віршованих³.

У роботах наукового і довідкового характеру жанр перифразу часто плутають з жанром пародії, оскільки це дуже близькі між собою форми комічного наслідування⁴. Ті дослідники, які розмежовують ці два функціонально різних типи сатиричних (гумористичних) творів, ще не знайшли усталеного загальноприйнятого терміну для визначення жанру комічних переробок популярних в народі творів. Тому одні услід за М. Добролюбовим пропонують називати комічні стилізації на актуальні суспільно-політичні теми терміном «переспів»⁵, другі рекомендують розпливчате поняття «переробка»⁶ тощо.

На нашу думку, мають рацію ті літературознавці, які розмежовують два подібних за формою, але відмінних за своїм змістом, своїми суспільними функціями типи сатирико-гумористичних творів—пародію і перифраз. Тут, щоправда, треба мати на ува-

¹ Aleksander Bereza. W Kręgu «walki» (O problemach stylizacji). В кн.: «Z teorii i historii literatury». Wyd. PAN, 1963, т. 1, стор. 202—203.

² Л. Тимофеев и Н. Венгров. Краткий словарь литературоведческих терминов. Учпедгиз, 1955, стор. 103; В. Лесин, О. Пулинець. Короткий словник літературознавчих термінів. «Радянська школа», 1965, стор. 275; А. Квятковский. Поэтический словарь. «Советская энциклопедия», 1966, стор. 209.

³ З. Б. Станкеева. Перифраз в поэзии революционных демократов (К вопросу о теории сатирических жанров). «Уч. зап.» Пермск. гос. ун-та, 1957, т. XII, вып. 2, стор. 236; А. Квятковский. Поэтический словарь, стор. 209—211 та ін.

⁴ А. Морозов у великій теоретичній статті «Пародия как литературный жанр (К теории пародии)» розглядає три різновиди жанру пародії, зокрема, так зване «пародическое использование», вкладаючи в це поняття ті властивості, які характерні для жанру перифразу («Русская литература», 1960, № 1, стор. 68). В. Лесин і О. Пулинець у «Короткому словнику літературознавчих термінів» (стор. 263) термін «пародія» вживають для визначення власне пародії і перифразу, ілюструючи це поняття віршем В. Самійленка «Дума-цяця», хоч це найчистішої води перифраз, чудовий зразок політичної сатири.

⁵ А. Макарян. О сатире. «Советский писатель», 1967, стор. 117—119.

⁶ Г. А. Нудьга. Пародия в українській літературі. Вид-во АН УРСР, 1961, стор. 14—15. В. Г. Бойко у монографії «Поетичне слово народу і літературний процес» (стор. 125—133) вживає, крім визначення «переробка», широкі літературні поняття типу «сатиричний вірш», «сатирична пісня», «сатиричний твір» та ін. для визначення перифразу.

зі різні перехідні форми комічних імітацій (вони зустрічаються в практиці масової революційної сатири років громадянської війни), коли в одному творі поєднано елементи пародії і перифразу. Наявність подібних проміжних різновидів комічних стилізацій свідчить про жанрову близькість пародії і перифразу, але це не дає ніяких підстав ототожнювати їх, оскільки об'єкти зображення, суспільні функції, сфера вживання, а також комічна поетика цих жанрів відмінна.

Пародія оперує фактами літератури і мистецтва. Її мета — боротьба проти негативних, недосконалих чи ворожих явищ естетичного порядку. Це одна з найбільш дійових форм літературної полеміки, зброя літературно-мистецької критики. Імітуючи твори з поточного літературного процесу, пародія гостро критикує, дискредитує їх, або в гумористичному, доброзичливому тоні висміює окремі вади, прорахунки того чи іншого письменника, його манери, недоліки творів. Пародія ніколи не байдужа до чужого твору, течії, наряду, методу — до форми і змісту імітованих творів.

У перифразі ставлення сатирика до змісту і форми переосмислюваних творів найчастіше буває нейтральним, бо сатиричний удар наноситься тут на позалітературні цілі. У процесі історичного розвитку перифраз визначився як мобільна форма політичної сатири. Об'єктом сміху в перифразі виступають негативні суспільно-політичні явища самої дійсності, конкретні факти і особи, що не мають здебільшого ніякого відношення до ідейно-художнього змісту імітованих творів. Як свідчить художня практика робітничо-селянських сатириків періоду громадянської війни, перифраз передбачає певну часову дистанцію щодо тих творів, які переосмислюються по-новому, підпорядковуються завданням політичної боротьби. Для пародії це «протипоказано», оскільки сфера її дій — факти літературно-мистецького сьогодення. Крім того, пародія може комічно переінакшувати будь-який сучасний невдалий твір, перифраз же бере за свою основу тільки добре відомі, популярні в народі фольклорні чи літературні твори.

Отже, досвід масової політичної сатири років громадянської війни показує, що однією з її поширених жанрових форм був перифраз. Відродивши в нових історичних умовах і на новій ідейній основі цю форму сміху, революційні митці збагатили її новим актуальним змістом, оновили жанрово-стильові можливості, поетику перифразу. Як гостра зброя політичної боротьби перифраз відіграв помітну роль у викритті ворогів Радянської влади, в мобілізації трудящих на захист завоювань великого Жовтня.

ДО ПИТАННЯ ПРО ХУДОЖНЮ МАЙСТЕРНІСТЬ В. ТЕНДРЯКОВА

О. М. Гуроров

У авторів літературно-критичних статей В. Тендряков викликає інтерес перш за все як «соціолог і проблеміст».

Розв'язуючи у своїй творчості ряд суспільно важливих проблем, письменник не завжди підпорядковує їх пластичному зображенню. І та органічна проблемно-художня єдність, яку ми звикли бачити в нашій класичній літературі, у В. Тендрякова виявляється далеко не завжди.

Можливість протиставлення сторінок «чисто зображувальних» «публіцистичним надбудовам», намагання підкреслено самостійного аналізу логічної і живописної частин твору — усе це нерідко призводить до недооцінки ролі конструктивних художніх елементів, які мають значення як для окремого твору, так і для всієї його творчості.

Сюжетно-композиційні особливості творів В. Тендрякова, специфіка його портрета, пейзажу — ще не достатньо визначені й досліджені. Й оскільки сам автор, мовляв, ставиться до художньої викінченості своїх творів як до чогось далеко не першочергового й важливого, то й критики часом розглядають окремі його роботи як нестримний і довільний політ письменницької фантазії.

Ось що пише І. Борисова про повість «Суд»:

...«Сам рассказчик собственной кровью пережил это ошеломление и, не дожидаясь, когда улягутся все впечатления и отостоятся все выводы, торопится поделиться с вами свалившимся на него открытием, наспех предлагает собственные толкования и версии, не очень, может быть, даже настаивая на них, желая только одного — выплеснуть их из себя, оповестить об этом вас, других, всех, потому что все это требует немедленного объяснения — ведь это очень важно»¹.

Коли навіть урахувати, що така характеристика творчого стану письменника стосується моменту зображення ним незвичайного нічного полювання в повісті «Суд», з нею навряд чи можна погодитися. Не всюди В. Тендряков намагається безпосередньо полегшити душу. Уже в першій — цій досить виразній пластичній частині твору проступають елементи складної художньої структури. Вони і готують читача до дальших подій і виявляють зв'язок як з основною проблемою «Суду», так і з принципами творення характерів у даному творі. Спробуймо в цьому розібратися.

¹ І. Борисова. Так случилось. «Литературная газета», 27 апреля 1961 г.

Критика, аналізуючи «Суд», почала говорити про символічне значення деталей у В. Тендрякова¹. Отже, не все тут написано «на одному віддихові». Не будь у повісті випадку з собакою Калинкою, що злякалась у незнайомій обстановці, нелегко було б знайти скільки-небудь надійний критерій підходу до цього твору, зрозуміти специфіку побудови його характерів. Ситуація — ось що визначає тут у багатьох випадках вчинки героїв. Доти, доки персонаж живе у звичних умовах, він і постає чи людиною вольовою і рішучою (Дудирев, Тетерін), чи безвільною, «несерйозною» (Митягін). Але тільки-но люди потрапляють у незвичну обстановку, як різниця між ними стирається. Дудирев і Митягін злякалися на полюванні, Тетерін морально зломився і зрадив Митягіна у ході судового слідства.

Моменти, дуже важливі для розвитку сюжету, відмічаються тут наче між іншим. Їм приділяється уваги не більше, ніж деталям справді випадковим, що мають значення для єдиного якогось епізоду.

Навіть характером обраної теми автор ніби кинув нас у стихію випадкового², чим позбавив читача звичної літературної упередженості про суворий причинно-зумовлений зв'язок усього того, що потрапляє до твору.

Тут більше запам'ятовується Митягін, що відбився від людей і ледве не натрапив на ведмеда, ніж завбачлива, як виявляється потім, порада Семенова Митягіну: «Меня держись, каждое слово лови»³. Це попередження виявляється пророчим для виникнення основного проблемного конфлікту повісті.

Якраз перед фатальним пострілом Семен устиг крикнути: «Не стреляй». Митягін не послухався. Сталося непоправне.

Але, нарешті, і цей логічний ланцюг, який начебто закономірно й удало замкнувся, знімається у творі другою випадковістю: попередження слід було б адресувати Дудиреву — його постріл обірвав людське життя.

У розпалі полювання, очевидно, швидше запам'ятається роздerta ведмедем Малинка, ніж забобонне, знов-таки наче випадково кинуте зауваження Семена Тетеріна: «Дурной знак, дурной» (II, 459). Хто з сучасних читачів сприйме це серйозно?

Не набагато більше зроблено автором і для того, щоб читач «запам'ятав» хлопця з Пожневки, що потім загинув від кулі Дудирева. Перша зустріч з цим хлопцем, яка наче дещо аж відтягує початок полювання, майже не викликає думки про те, що його поява настільки важлива.

Письменник зумисне не хоче ставити нас на проторований

¹ Див.: В. Литвинов. Тендряков «старый» и Тендряков «новый». «Октябрь», 1961, № 6, стор. 206; В. Сурганов. Неправедный суд. «Литература и жизнь», 7 мая 1967 г.

² На це звертає увагу В. Сурганов у зазначеній тут статті.

³ В. Тендряков. Избр. произв. в двух томах. М., ГИХЛ, 1963, т. 2, стор. 448. (Ми посилаємось на це видання).

шлях очікуваної дії. Навіть там, де відчувається психологічна підготовка до якогось певного результату, майже несподівано виявляє себе випадковість — і логічна конструкція руйнується.

Відступається від боротьби за правду Семен, хвилюється, очікуючи суду, підозрюваний у вбивстві Митягін. «Кто-то должен сесть в тюрьму», — цього висновку доходить після попереднього слідства прокурор. Але мисливців виправдовують.

Таким чином, ланцюг оцих повторюваних випадковостей і складає у даному творі доволі чітку, хоч і своєрідну художню систему, яка визначається специфікою теми.

Художня деталь — куля, якій довелось відіграти у «Суді» фатальну роль, — також підкреслює характерний для даного твору принцип зображення випадковості, через яку часто проглядає важлива закономірність, що підіймається уже до рівня проблеми повісті.

Старанно вишукують злополучну кулю і прокурор, і лікар, і слідчий на місці пригоди. Та пошуки закінчилися нічим. Шукати поблизу не наважилися — надто буйною була рослинність на березі річки. Розірваний собакою ведмежий комір саме і був логічним підтвердженням того, що куля пройшла навиліт. Та ось, несподівано і для самого себе (знову випадковість), відрубуючи голову забитому ведмедеві, кулю знаходить Семен.

По ній побічно можна встановити, чиїм пострілом забито людину.

Семен, не відступаючи від логіки речей, припускає, обкачуючи свинець, що «каждое его движение ведет Митягина к беде» (II, 479). Але ж ні, «та» куля вилетіла з рушниці Дудирєва.

Шматочок свинцю, який Семен показує Дудирєву, одразу розкриває справжню ціну готовності останнього понести покарання. Це застерігає читача від повної довіри до нього.

Слідчий, побачивши кулю, апелює до формальностей, які значать для нього більше, ніж пред'явлений Семеном фактичний доказ. Тепер вона (куля) дає Дитятичеву привід запідозрити мисливця «в обманных действиях» і використати кулю для кваліфікації цього разу вже злочину Семена.

Донат Боровиков, дивлячись на кулю, викладає Семенові свою філософію про дві правди, що грубо топче права простої трудової людини.

Та цьому речовому доказові так і не довелося зіграти якоїсь ролі, кулю навіть не представили на суді. У хвилину відчаю Тетерін закинув її в болото.

Однак такого типу речова сюжетна деталь дуже значна для розуміння особливості художнього почерку В. Тендрякова. Яка ж її природа?

Наскрізна сюжетна деталь виступала основною пружиною дії в численних авантюрно-пригодницьких і детективних романах, традиції яких пов'язані із західною літературою.

Але у більшості таких творів фабульні деталі надзвичайно голі. Їм не вистачає психологізації, тієї соціально-філософської багатозначності, якою характеризується, скажімо, «Шагренєвська шкіра» О. Бальзака.

Спосіб характеристики персонажа через речі доволі поширений у Гоголя, Тургенєва, Л. Толстого. Та якщо у російських класиків речі, предмети побуту, як правило, служать для розкриття характеру, психологічного стану героя, то у В. Тендрякова такі речові деталі поряд з цим завданням мають першочергове значення у способі розвитку сюжету.

Речова сюжетна деталь у В. Тендрякова надзвичайно багата смисловими обертонами. Важко назвати у сучасній радянській літературі іншого письменника, в якого б художня подоробиця не сходила із сторінок твору протягом такої довгої розповіді. Але доказом реального значення у житті таких інколи навіть дуже активних деталей, як куля у «Суді», є і те, що вони більш за все залежать від випадку. І тому можуть то безслідно зникати, то знову несподівано з'являтися. Їх можна навіть позбутися, як позбувся Мансуров картуза самовбивці Мургіна і як Семен позбувся кулі. Та додаткове значення цих речей добре відоме персонажам, воно й є причиною різноманітних психологічних наслідків.

Цікава і тендряковська деталь—лейтмотив, деталь—метафора, що наскрізь пронизала повість «Поденка—вік короткий».

Такий прийом композиційної побудови твору можна зіставити в якійсь мірі з художньою структурою повісті «Хаджи-Мурат», що починається з розповіді про реп'яха-татарина. Однак у В. Тендрякова спосіб пов'язування характеру і подій з деталлю—лейтмотивом свій, багато в чому відмінний від толстовського.

Багатозначний метафоричний смисл, що міститься у самій приказці, дає В. Тендрякову можливість тривалий час використовувати для характеристики зображуваного другий образний смисл слова «одноденка». «Поденками» були численні волюнтаристичні кампанії у сільському господарстві, «поденкою» стане з часом і голова Артемій Богданович, «одноденкою» рано чи пізно виявиться дута слава Насті. Лише у стадії розв'язки автор розкриє нам конкретний смисл своєї деталі. Метелики-одноденки—найсвітліший і водночас чи не найтяжчий спогад у житті героїні. Теплої серпневої ночі, коли над річкою білою заметіллю кружляли одноденки, Настя зазнала хвилину щастя, та незабаром відчула гіркоту людської зради. Відтоді починається її зневіра в людях. І все життя її з того часу наче вкладається у це емке слово «поденка». Справжня віхола у фіналі повісті з лапатими сніжинками нагадує Насті мертвих поденок, наближає хвилину її прозріння.

Як бачимо, за допомогою вдало дібраної композиційної деталі авторові вдається визначити не лише долю своєї головної героїні, але й інші характери й обстановку, конкретизувати у багатьох випадках обставини дії.

Приказка, винесена у заголовок повісті, своєю формою близька до численних, сказаних тут з різних конкретних приводів другорядними персонажами деталей-реплік, що набувають значення лейтмотивів. Підвищений інтерес до таких художніх елементів пояснюється особливістю змісту твору. Тут немає рівних за величиною характерів-антиподів. У центрі повісті — один складний і своєрідний персонаж.

Фраза настиного батька (що загалом не характеризувала його вдачі), яку він, ідучи на фронт, сказав для заспокоєння матері, передає усю безмірну скорботу цієї хвилини. Далі ризиковані кроки Насті по шляху обману, збільшення числа мертвих поросячих душ, мимоволі визначаються тепер цією ж приказкою: «Или грудь в крестах, или голова в кустах».

Згодом Настя, мріючи про чесне життя, про дітей, хоче, щоб не почувли вони гіркого батьківського «или грудь в крестах, или голова в кустах».

Такої ж смислової багатозначності набуває і прощальна Кешкіна фраза: «В свином навозе тонуть не хочу». Навіть у цей момент вона містить у собі як конкретний, так і образний смисл. Дещо пізніше ці слова примушують Настю особливо гостро відчувати свій гіркий стан у зв'язку з падінням поросят. Утретє ця фраза звучить як вирок Кешці, що так і не знайшов собі притулку. Коли відбувається ця зустріч з колишнім чоловіком, Настя перебуває у zenіті слави. Але коли вперше Кешкін вислів знаменує момент зав'язки, то зараз — у передачі Насті — він визначає вершину благополуччя, добутого нечесним шляхом, від якого героїні один крок до падіння.

* *

*

Пейзажні зарисовки В. Тендрякова, як правило, контрастно поєднують у собі мальовничість природи і предмети сучасної технічної творчості. Поряд з густими ведмежими хащами, проходять стовпи електроліній, широким степовим простором звично рухається якийсь трактор або грузовичок. Автор ніби враховує і розвиває у цій формі зображення попередній досвід радянської літератури.

У відомих творах Л. Леонова, К. Паустовського, О. Малишкіна, створених у кінці 20-х на початку 30-х років, автомобілі й інші технічні засоби були чимось незвичайним, стороннім, таким, що викликає подив у потривоженій віковій глушині.

Згадаймо хоча б, як сприймає перебіг гудіння локомотива, винесений перед смертю із келії старець Євсей («Соть» Л. Леонова), як з недовірою і цікавістю поглядає хлопчик Тишка на хрестик-літак, що гуде угорі («Люди из захолустья» О. Малишкіна).

У творчості В. Тендрякова такі звукові і зорові деталі сучасного пейзажу зображуються як щось буденне, повсюдно поширене, зрозуміле кожному членові нашого суспільства.

Нові прикмети часу, звично вписуючись у навколишній світ, змінюють і природний ландшафт і характер зв'язків сучасної людини з дійсністю. У пейзажах В. Тендрякова має місце соціально-філософське осмислення умов сучасного буття.

Сама по собі природа, навіть найбагатша, уже не може задовольнити сучасні різнобічні запити людей. Так, відірвані від великих селищ і доріг, жителі починка Кудрявіно («Тугой узел»), проживаючи серед розкішної природи, матеріально і духовно живуть бідніше, ніж інші колгоспники. «Утонули в лесах, одичали, сами не вылезут», — каже про них Гмизін (I, 229). Про міста, освітлені електрикою, про театри, магазини мрії й матеріально забезпечена Настя. З нетерпінням очікує закінчення будівництва комбінату Донат Боровиков — робітничий клас, що оселиться поряд, допоможе колгоспові успішно реалізувати свою продукцію.

Вражає панорама будівництва і самого Димківського комбінату. Наочний перехід від дикого природного пейзажу до пейзажу міського робить особливо відчутними людські можливості підкорення природи.

Збірні будинки, корпуси комбінату видаються велетнями порівняно з берізками, кущами ялівцю, що колись густо вкривали густоборівську землю. Споруди комбінату безперечно виграють і поряд з кустарними підупалими хатками, ніби знищуючи їх.

Тут же виступає характерна для автора думка: чи зосередження в руках однієї людини — Дудирева — величезних матеріальних і адміністративних можливостей не приведе до зверхнього ставлення до людської долі (почасти це у нього вже виявлялося).

Перевага зробленого людськими руками над природними творіннями настільки велика, що навіть поблизу великого індустріального центру штучні споруди визначають і характер місцевості і особливості тендряковського пейзажу. Наступ залізних гігантів на природу створює не бачені раніше проблеми. Вияснюється, що часом агресивний, і природа не витримує боротьби, хоч спеціально знищувати її ніхто не збирається. Зелень засихає на підступах до хімкомбінату, місто не будується у його бік («Короткое замыкание»).

Сучасне місто у згаданому творі настільки відокремилось від природи, що ця стихія нездатна завдати йому відчутної шкоди. Якщо життя сільського мешканця все ще залежить від погоди та інших природних факторів, то життя городянина пов'язане із станом міського організму. Досить вийти з ладу одній з численних енергійних ліній, як це тягне за собою матеріальні втрати, інколи навіть людські жертви. Природа у таких випадках залишається лише стороннім свідком агонії великого міста, яке раптом вертається до більш ранніх форм буття. Однак при всій величї сучасного індустріального центру, при значних масштабах навіть його катастроф, письменник розглядає сучасне місто як тимчасовий ступінь цивілізації. Аварія викликає не тільки тіні минулого, десь поруч вже маячаться тіні майбутнього. Поки що це лише асоціації — люди у протигазах нагадують роботів, але саме вони мають ознаки майбутньої реальності.

Змінилась і психологія міської людини. Хоч ще працює покоління, що народилось при лучині, молодь уже не уявляє собі, як люди могли жити при свічці. Безперечно, сучасні городяни іншими очима дивляться і на природу. Та й сприйняття природи мешканцем села також значною мірою «механізоване». Сосновий бір привабливий для шофера, що веде автомобіль по розмитій дорозі, не стільки своїм запахом, пробігаючими повз соснами, скільки піщаними ґрунтами: «Можно включить третью скорость, облегченно откинуться на сиденье, дать газ» (1, 387). Пасажири, що сидять у кузові, також оцінюють дорожні дива під таким кутом зору. Пейзажі В. Тендрякова перебувають у значній залежності від тематики твору і пов'язаного з нею характеру сприйняття персонажа. Так, у «Суді» автор надзвичайно уважний до звуків, запахів: зображується нічне полювання на ведмедя. Чекання його початку лоскоче нерви, заважає мисливцям безроздільно милуватися природою, та й ліс здається іншим, коли людина чекає появи небезпечного звіра.

Постійні розповіді оточуючими Родьку людьми темних і страшних повір'їв не могли не вплинути на вразливу дитячу уяву («Чудотворная»). Коли хлопчак на чолі з дванадцятирічним Родькою Гуляєвим йдуть серед ночі до порожньої церкви аби переконатися, чи не орудує там нечиста сила, їхнє сприйняття неминуче доповнюється довільним привнесенням в оточуюче різноманітних страхів, які починають тепер ввижатися на кожному кроці.

У другій частині повісті «Ухабы», коли автор повністю зосереджується на змалюванні критичного стану пораненої людини, пейзаж майже повністю щезає з її сторінок. Залишаються тільки дорожні труднощі, а туман, що спустився, начебто своєчасно скорочує поле зору.

Літературний портрет, який дає читачеві уяву про зовнішність героя,— одна з складових частин художнього образу.

Маючи родові властивості цієї мистецтвознавчої категорії, наприклад, сполучення спільних та індивідуальних рис, літературний портрет, незважаючи на свою певну автономію в рамках художнього образу, є все ж одним з найефективніших засобів розкриття характеру.

Визначаючи специфіку саме літературного портрета, одні дослідники присвячують «мистецтву портрета» цілі книги¹, розглядаючи предмет свого аналізу на широкому мистецтвознавчому та літературному фоні, інші — беруть під сумнів навіть правомірність самостійного вивчення цієї форми.

Є. Б. Тагер пише, наприклад: «...Изолированное изучение портрета, понимаемого как изображение внешности персонажа, вряд ли плодотворно и целесообразно»². На думку Є. Б. Тагера, про портретні характеристики може йти мова як про засіб розкриття характеру або як про один з компонентів зображувального стилю, коли межі між «портретом», «пейзажем», «інтер'єром» стираються.

Погоджуючись у принципі з цим зауваженням, ми не відмовляємось і від можливості «самостійного» аналізу якоїсь однієї з цих форм у світлі історико-літературної ретроспективи, бо не завжди і не у кожного письменника в цих стильових різновидах виявляють себе спільні художні начала.

Тендряковський портрет немовби відбиває у мініатюрі інтерес автора до явищ незвичних, видатних. Велике значення має навіть зовнішня виключність персонажа у певній ситуації. Павло Мансуров, наприклад, виділяється на похороні Комелева своєю вишуканою зовнішністю. Великий і гладкий, з поголеним черепом, Гмизін особливо помітний серед учнів, з якими він екстерном складає екзамен на атестат зрілості («Тугой узел»).

Деталі у портреті Тендрякова виступають також під час зображення часто гострих психологічних моментів, коли докладний опис рис обличчя міг би згальмувати дію.

Відбиваючи різку зміну настрою Гната після того, коли Саша розповів йому про підслухану розмову Гмизіна з Мансуровим, автор зосередив увагу лише на очах персонажа:

«Веки Игната с короткими редкими остинками ресниц разом смахнули добродушие: без того крошечные зрачки сузи-

¹ Б. Галанов. Искусство портрета. «Советский писатель», 1967.

² Е. Б. Тагер. Творчество Горького советской эпохи. Изд-во «Наука», 1964, стор. 80.

лись ще сильней — острые, твердые, серьезные, с иглочный прокол» (I, 176).

У напружений момент, коли будь-яке уповільнення загрожує загибеллю людини, вривається у пам'ять «крупная, белая, с плоскими ногтями рука Княжева», яка мляво розкручує телефонний шнур. На неї скерований обурений погляд Василя, її самовпевнений спокій — зримий вираз злочину («Ухабы»).

Деякі деталі зовнішності, пов'язані з професією, місцем знаходження тощо (фінка Дубініна, сокира Бушуева), підпорядковані одночасно як створенню характеру, так і розгортанню сюжету.

Принцип побудови портретної характеристики у В. Тендрякова враховує досягнення толстовської поетики. Ось Настя Баклушина вводиться у розповідь шляхом контрастного зіставлення її зовнішності з рисами зовнішності її подруг.

«Среди своих подруг, отличающихся дородностью и здоровьем, она, невысокая, худенькая, с бледным, не загорающим на солнце лицом, казалась на первый взгляд неприметной... При всей почти детской нескладности Настиной фигуры бросались в глаза налитые зрелой тяжестью груди и на худощавом лице — сочные, яркие губы, с каким-то мягким и жадным выступом на верхней» (I, 232—233).

Ця остання риса, чимось споріднена із губкою маленької княгині, буде підкреслена і в іншій ситуації:

«Саше был ясно виден пухлый, жадный выступ на верхней губе» (I, 244).

Але підкреслення В. Тендряковим деталі обличчя, жесту, осанки, часто насичених психологічним змістом, супроводжується цілою низкою додаткових рис, що свідчать про багатоплановість портрета, про наявність кількох постійних ознак.

Мансуров, наприклад, не тільки охайно одягнений, він і повійськовому підтягнутий, у нього пружна хода. У певній ситуації на перший план може бути висунута одна з цих зовнішніх характеристик.

Обсяг даної роботи дозволив нам лише торкнутися деяких елементів художньої майстерності В. Тендрякова. Можливо, що наші зауваження мають якоюсь мірою суб'єктивний характер. Сучасна літературознавча наука лише близько підійшла до аналізу спеціальних художніх проблем творчості цього письменника. У більшості випадків ми маємо у своєму розпорядженні випадкові, принагідні зауваження з цих питань.

Тому основні напрямки наукового аналізу письменницької майстерності В. Тендрякова. тільки-но започатковані.

«НАПЕРЕДОДНІ» І. С. ТУРГЕНЄВА ТА «НІГІЛІСТКА» С. В. КОВАЛЕВСЬКОЇ

(деякі риси типологічної спільності героїв)

М. Л. Гомон

Літературні явища поєднуються не лише генетичним та контактним зв'язком, але й типологічною спільністю характерів, спорідненими принципами художнього відображення світу. Саме тому вишукування слідів впливу однієї літературної пам'ятки на другу, при очевидних прикметах спільності, не завжди плідне і може виявитися ілюзійним. Нерідко питання про взаємовплив має відношення швидше до історії особистих стосунків, аніж до творчої близькості художників. Наприклад, ми не маємо даних щодо безпосереднього впливу І. С. Тургенєва як художника на С. В. Ковалевську¹. Відомо, що І. С. Тургенєв належав до числа її найулюбленіших письменників, що вони були знайомі. Але й Ф. М. Достоевський також був одним з найулюбленіших романістів С. В. Ковалевської, більше того — їх єднала міцна особиста дружба. Однак це аж ніяк не вплинуло на світогляд та художню творчість С. В. Ковалевської. Мабуть, стосовно до І. С. Тургенєва та С. В. Ковалевської необхідно говорити про історичну співвіднесеність письменницьких доль, пов'язаних понад усе другим етапом російського визвольного руху. Тобто, перед нами не те співвідношення, яке визначається терміном «учитель і учень». Не без підстав тут можна привести слова В. Г. Белінського про те, що вплив О. С. Пушкіна на М. В. Гоголя був швидше впливом «часу, який Пушкін посунув уперед, аніж самого Пушкіна»².

Порівнюючи романи «Напередодні» та «Нігілістка», ми не збираємося тому відшукувати в останньому якихось відгуків та елементів наслідування. Йдеться про деякі риси типологічної спорідненості героїв, про внутрішню близькість творчих завдань. Проте, встановлюючи подібні риси та споріднені проблеми в романах «Напередодні» і «Нігілістка», ми не повинні випускати з поля зору також і відмінності, обумовлювані як їх проблематикою, так і позицією художників. Тобто, типологічна спорідненість ні в якому разі не повинна розглядатися як ознака тотожності.

¹ Математик із світовим ім'ям Софія Василівна Ковалевська (1850—1891) володіла неабияким белетристичним обдаруванням. М. М. Ковалевський на могилі С. В. Ковалевської не випадково говорив про те, що її «оплакує вся вчена і літературна Росія». Див.: С. В. Ковалевская. Воспоминания и письма. Изд-во АН СССР, 1961, стор. 405.

² В. Г. Белинский. Полное собр. соч., т. IX. М. Изд-во АН СССР, 1955, стор. 545.

Характерною рисою російського історичного процесу минулого століття є складна взаємодія літератури з визвольним рухом. Сама поява нових літературних характерів зумовлювалася зміною соціально-політичних обставин. Герої «Напередодні» і постали своєрідним «знаменням часу», відзначаючи початок нового етапу в визвольному русі. І. С. Тургенев відкрив настільки характерні риси нового типу, ситуації його, прояви та обумовлені ними особливості його відображення за законами художньої творчості, що багато з цих рис стали обов'язковим елементом майже всіх творів про «нових людей». Значущість художнього відкриття І. С. Тургенева набирає особливої ваги в тому випадку, коли об'єктом зображення є не нова людина взагалі, а революціонер; а письменник при цьому не дотримується революційних поглядів. Усе це значною мірою обумовлює типологічну схожість багатьох творів російської літератури другої половини XIX століття, навіть роз'єднаних значною часовою дистанцією.

Немає ніякого сумніву в тому, що морально-психологічні риси Дмитра Інсарова та Єлени Стахової багато в чому попередили обриси кращих представників революційної молоді 60—80-х років, а також численних героїв революційно-демократичної і народницької романістики, починаючи з Рахметова, Віри Павлівни, «дами в траурі» («Що робити?» М. Г. Чернишевського) і закінчуючи Андрієм Кожуховим, Зіною Ломовою, Танею Репіною («Андрій Кожухов» С. М. Степняка-Кравчинського). І це аж ніяк не суперечить узвичаєному трактуванню героїв М. Г. Чернишевського, який спромігся «так добре підмітити і так вірно зобразити принаймні і найголовніші риси типу, який тільки-но народжувався»¹. Рахметов, дійсно, принципово новий характер російської літератури, а роман «Що робити?» неначе конденсує в собі нову ідейно-художню якість російського критичного реалізму. Та було б методологічною помилкою недооцінювати при цьому роман «Напередодні».

Риси характеру Інсарова та Єлени відбивали те, що було заховане у глибинах життя і чому судилося розвинутися лише в майбутньому. Саме тому багато героїв літературних творів, що з'явилися слідом за «Напередодні», пов'язані з Інсаровим та Єленою ниткою історично-літературного та типологічного спадкоємства. У них щоразу виявляється щось таке, що примушує згадувати тургеневських героїв, у монолітності характерів яких приховувалася нескінченна різноманітність можливостей. Саме в цьому функціональне значення «Напередодні». І хоч І. С. Тургенев, виходячи із своїх ліберальних поглядів, прагнув підкреслити лише загальнонаціональне значення своїх

¹ Г. В. Плеханов. Литература и эстетика, т. 2. ГИХЛ, 1958, стор. 181.

героїв, М. О. Добролюбов, досліджуючи ідейно-художню тканину роману, побачив у їх характерах революційний зміст. Не випадково В. І. Засулич назвала статтю «Коли ж прийде справжній день?» «революційним заповітом»¹ великого критика, а В. І. Ленін відзначав, що з аналізу «Напередодні» М. О. Добролюбов зробив «справжню революційну прокламацію»².

У романі І. С. Тургенева перед нами ситуація, характерна для своєрідної «зміни віх». У «Нігілістці» С. В. Ковалевської — картина, що позначає переддень другої революційної ситуації в Росії. Однак роман С. В. Ковалевської не відзначається тією ідейно-художньою новизною, яка в такій мірі притаманна тургеневському роману. Це швидше яскрава ілюстрація ідейного життя та психології молоді 70-х років.

В обох романах — глибоко типовий сюжет для того часу: сповнена найсвітліших і щирих поривань, розумна дівчина покидає домівку, пориваючи зі своїм привілейованим становищем. Тема ідейного зростання героїні, пробудження її громадської свідомості є лейтмотивом багатьох творів російської революційно-демократичної літератури 60—80-х років³. Життєва основа такої ситуації і таких характерів була зумовлена не лише вільною боротьбою: проблема громадянської самосвідомості жінки вже давно хвилювала російське суспільство. Ще В. Г. Бєлінський писав про те, що чоловік «в усіх становищах, в усіх верствах російського суспільства відіграє першу роль; але ми не можемо сказати, щоб жінка відігравала в нас другу і найнижчу роль, тому що вона зовсім ніякої ролі не відіграє»⁴. Ще гостріше ця проблема постала на кінець 50-х — початку 60-х років⁵, і особливо гостро в сімдесяті роки, коли жінка-революціонерка вже «не була винятком»⁶.

І Єлені Стаховій, і Вірі Баранцовій (головній героїні роману С. В. Ковалевської) притаманна спочатку несвідома жадоба діяльності, пошуки смислу життя та готовність принести себе в жертву великій «справі». Але у Єлені ці неусвідомлені прагнення (пояснювані І. С. Тургенєвим дещо абстрактно: вони наче у неї в крові. — Звідкіля ж узялась ця душа у Єлені? Хто

¹ В. И. Засулич. Статьи о русской литературе. ГИХЛ, 1960, стор. 262.

² Из книги Н. Валентинова «Встречи с В. И. Лениным». — «Вопросы литературы», 1957, № 8, стор. 134.

³ За цим зразком, але в негативному плані, будувалися і так звані «антинігілістичні» твори, автори яких намагалися скомпрометувати революційний рух у цілому.

⁴ В. Г. Белинский. Полное собр. соч., т. VII. Изд-во АН СССР, 1955, стор. 473.

⁵ Докладніше про це див.: И. В. Мальцев. Замысел героического образа Елены в романе Тургенева «Накануне». — «Уч. зап. Сталинск. пед. ин-та», вып. I, 1951, стор. 50—51.

⁶ В. И. Засулич. Статьи о русской литературе. ГИХЛ, 1960, стор. 96.

запалив цей вогонь?»¹ — питає Шубін) передували її зустрічі з Інсаровим, який дав лише поштовх для виходу з стану мрійливості в інший, активний стан. Віра ж у дитинстві знаходиться навіть у полоні пересудів середовища, яке її виховало, і лише після реформи 1861 року і, головним чином, після зустрічі з політичним засланцем Васильцовим починає відчувати гостре, не до кінця усвідомлене ще бажання справжньої «справи» та самопожертви. Але духовний наставник Віри не належав до числа тих діяльних натур, котрі могли вказати їй місце в боротьбі. «Її розмови з Васильцовим майже не підготували її до якої-небудь діяльності. Вони неодмінно мали характер чогось абстрактного, ідеального»². Ось чому після загибелі свого вчителя так жадібно шукає Віра людину, до якої можна було б звернутися зі словами: «Скажіть, навчіть мене, що мені **робити?**» (підкреслення наше. — М. Г.) (стор. 134). При цьому, на відміну від Єлени, у вчинках Віри Баранцової більше соціального детермінізму. У «Напередодні» немає навіть натяку на заворушення селян перед реформою 1861 р., в той час як С. В. Ковалевська навмисне зупиняє увагу читача на такому діалозі:

« — Мужики у лесківського пана нещодавно дім спалили! — вимовляє несподівано тіточка.

— І не те ще спалять! — чується із кутка зловісне каркання старого дядька» (стор. 152).

Ця істотна відміна пояснюється, насамперед, рівнем світоглядницьких позицій письменників. Якщо І. С. Тургенєв, співчуваючи революціонерам, захоплюючись ними, так і не визнав доцільності їх боротьби, то С. В. Ковалевська ладна стверджувати разом зі своєю героїнею: «У наш час усяка порядна людина не має права запитувати себе: «Яку мету я поставив для свого особистого життя?». Вона може лише цікавитися вибором найкоротшого шляху, який веде до досягнення загальної мети. Для росіянина такою метою може бути лише соціальна і політична революція» (стор. 197).

У «Напередодні» основна увага в розкритті характеру Єлени акцентується на безмежній відданості її ідеальному героєві, який подібно до лермонтовського Мцирі мав лише «одну, але полум'яну пристрасть» — визволення батьківщини від турецьких поневолювачів. Для Єлени весь сенс життя — в коханні до Інсарова. «Я тебе кохаю ... іншого обов'язку я не знаю» (стор. 128). Проте велич Єлени Стахової, певна річ, не в тому, що

¹ І. С. Тургенєв. Полн. собр. соч. и писем в 28-ми томах, т. VIII. М.—Л., «Наука», 1964, стор. 11. (Надалі посилання на цей том подаються в тексті за вказівкою сторінок).

² С. Ковалевская. Воспоминания детства. Нигилистка. ГИХЛ, 1960, стор. 195. (Надалі посилання на це видання подаються в тексті з вказівкою сторінок).

вона покохала різночинця Інсарова, а в тому, що через кохання до нього вона намагається знайти свій громадянський ідеал. Саме так розцінював образ тургеневської героїні прогресивний читач.

У «Нігілістці» проблема кохання не має такого окреслюваного значення. Віра зважилася пов'язати свою долю з революціонером Павленковим, засудженим до страти, зовсім не з інтимних спонукань: для неї це чудова нагода послужити «справі», яку так довго і пристрасно вона шукала. «Я просто вийшла за нього заміж, тому, що **повинна** була вийти, тому що це було єдиним засобом врятувати його!» — говорить вона (стор. 210).

Не дивлячись на цю, здавалося б, принципову відмінність, Єлену і Віру об'єднує цілісність натури, почуття жертвовності, байдужість до матеріальних благ, до своєї майбутньої долі, готовність до героїчного подвигу в ім'я благородної мети. Це й створює ідейну та емоційну основу історично-типологічного зближення цих двох характерів.

Тема ідейного змужніння юної душі під впливом революційної боротьби неминуче пов'язується з проблемою обов'язку і щастя, що є, як відомо, однією з центральних у тургеневській творчості. Проте, якщо в повісті «Фауст» та романі «Дворянське гніздо» проблема ця вирішувалася, головним чином, у сфері релігійній, то в «Напередодні» тема суспільної боротьби в цьому відношенні виявляється головною. Інша річ, що і тут щастя та обов'язок зіставляються письменником як величини взаємовиключні. Цим І. С. Тургенев вступав у приховану полеміку з етичними поглядами М. О. Добролюбова та М. Г. Чернишевського, з їх антропологічним ученням про єдність людського ества. Щастя, як вважали революціонери-демократи, можливе лише в умовах досконалого суспільного ладу або ж у боротьбі за нього. Інсаров, по суті, і провіщав деякі риси морального обличчя героїв М. Г. Чернишевського, з їх принципом «розумного егоїзму». Для Інсарова особисте щастя можливе лише при благополуччі його народу. Він тому і не розпорошує своїх сил на переслідування вбивці його матері, бо «тут не до своєї особистої помсти, коли йдеться про народну, загальну помсту... про визволення народу. Одно стало б на заваді другому. Свого часу і те не втече...» (стор. 67). Саме до такого щастя — в поєднанні особистого та громадського — прагне Єлена і не знаходить його¹.

У романі С. В. Ковалевської характер героїні розуміється також у плані етичної теорії М. Г. Чернишевського. Але Віру, на відміну від Єлени, не переслідує фатум протиріччя між громад-

¹ Докладніше про це див.: Г. Б. Курляндская. Романы И. С. Тургенева 50-х — начала 60-х годов. «Уч. зап. Казанск. ордена Трудового Красного Знамени гос. ун-та им. В. И. Ульянова-Ленина, кафедра литературы», т. 116, кн. 8, 1956, стор. 98 — 100.

ським обов'язком та особистим щастям. Навпаки, Віра знаходить щастя лише тоді, коли виконує свій обов'язок. «Господи, яка я щаслива!» — вигукує вона, знаючи що в Сибіру її чекають неймовірно тяжкі випробування як дружини політичного засланця (стор. 221).

Уславлюючи жертвне служіння людству борців за соціальну справедливість, І. С. Тургенев не міг до кінця прийняти революційні засоби боротьби. На Інсарові та Єлені не випадково лежить відбиток відчуженості і трагізму. Для С. В. Ковалевської все, що відбулося з Вірою Баранцовою, надзвичайно близьке і зрозуміле. Більше того — тут значний елемент автобіографізму, на що цілком слушно зауважив В. О. Путінцев¹. Якщо роман «Напередодні», не дивлячись на героїчний пафос, все ж овіяний серпанком суму та безнадійності, то для «Нігілістки» характерні оптимістичні тони. Відмінність особливо чітко виявляється у фінальній частині обох творів. Це не означає, звичайно, що С. В. Ковалевська не розуміла приреченості самовідданих одиночок 70-х років, їх боротьби для народу, але без нього. Революціонери в «Нігілістці» не випадково зображені дуже далекими від народу.

Як у романі І. С. Тургенева, так і в романі С. В. Ковалевської проблема обов'язку та щастя включає в себе тему науки. У «Напередодні» вона пов'язується з образом Берсенєва, який покірливо приніс у жертву історії та філософії радощі земного буття. Єлену не задовольняє перспектива наукового подвижництва. Берсенев тому й не захоплює її. Ще в дитинстві Єлені було замало читання та занять: душа її «жадала діяльності, діяльного добра» (стор. 33).

Подібно вирішується проблема науки і в «Нігілістці». Віра відмовляється відвідувати лекції з природознавчого циклу і цим підкреслює свою байдужість до науки: «Я не розумію... як серед оточуючого нас із усіх боків лиха, а також під враженням тих страждань, на котрі скаржиться людство, можна знаходити насолоду в тому, щоб розглядати під мікроскопом око мухи...» (стор. 196—197). Тема ця, очевидно, глибоко хвилювала С. В. Ковалевську, що присвятила себе математиці і яка знайшла в служінні науці своє щастя. Але для С. В. Ковалевської характерне пристрасне бажання зрозуміти й інші можливі шляхи самоствердження та самовідданого служіння народові, одним з яких вона вважала саме шлях революційної боротьби. Великий вплив на неї в цьому відношенні мала старша сестра Г. В. Корвін-Круковська, член Російської секції І Інтернаціона-

¹ Вл. Путинцев. Литературное наследие Софьи Ковалевской. У кн.: С. Ковалевская. Воспоминания детства. Нигилистка. ГИХЛ, 1960, стор. 12.

лу, дружина відомого французького революціонера Віктора Жаклара.

Закінчуються обидва твори в типологічному аспекті подібно. Єлена їде в Болгарію, а Віра — в Сибір. Дія різко обривається, і читачеві нічого невідомо про дальшу долю героїнь.

Виходячи з цих зауважень, необхідно підкреслити, що вплив художнього досвіду нерідко ґрунтується на внутрішній єдності творчих пошуків у відповідь на аналогічні тенденції самого життя. І справа не лише в переклику ідей та мотивів, а в закономірності зв'язків і шляхів ідейно-художнього руху.

ДЕЯКІ ФОНЕТИКО-МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВИ ТВОРІВ П. ГУЛАКА-АРТЕМОВСЬКОГО

А. С. Колодяжний

У кінці XVIII—першій половині XIX ст. посилюється процес формування нової української літературної мови, що ґрунтувалася на живій говірній мові українського народу.

Услід за І. П. Котляревським П. П. Гулак-Артемовський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. П. Гребінка та інші письменники, використовуючи багатющі мовні скарби народних говорів Наддніпрянщини для написання своїх творів (поезій, байок, балад, оповідань, повістей тощо), активно сприяли становленню і формуванню лексичних, фонетичних і граматичних норм літературної української мови.

В українській літературі дошевченківської доби, як відомо, П. П. Гулак-Артемовський посідає значне місце. У своїх творах—байках, віршах, баладах, приказках—він, висловлюючи ідеї гуманізму, критикуючи потворні явища тогочасної соціальної дійсності—кріпацтва, зображував життя й побут уярмленого народу, його страждання і безправ'я, виражаючи свої симпатії до нього.

П. П. Гулак-Артемовський відіграв помітну роль як у збагаченні лексики та фразеології літературної мови, так і в закріпленні граматичних форм, а також правописних моментів.

Мова його творів глибоко народна, повністю відбиває самобутність і специфіку наддніпрянських говорів (Київщини, Черкащини, Полтавщини, частково Слобожанщини). Порівняно з мовою І. П. Котляревського (особливо з мовою «Енеїди») у нього далеко менше, наприклад, таких діалектизмів, русизмів та архаїзмів, які потім не стали нормою сучасної української літературної мови. Незначні розбіжності і в граматичних формах, у І. П. Котляревського їх більше.

Фонетичні й граматичні форми мови П. П. Гулака-Артемовського в основному цілком збігаються з лексичними, фонетичними, морфологічними та синтаксичними нормами сучасної ук-

раїнської літературної мови. Проте в його творах відбилися і деякі мовні особливості наддніпрянських діалектів, певні свої рідності, вагання у вживанні фонетичних і морфологічних форм та їх варіантів, що свідчить саме про становлення літературної мови, про її формування. Можна відзначити такі фонетичні та граматичні особливості мови П. П. Гулака-Артемовського.

1. Зрідка трапляються дієслова, в яких не дотримано чергування звука **а** з етимологічним **о**, напр., *проганять* (142)¹, замість сучасного проганяти (можливо, це суто графічне явище).

2. Інколи в словах відсутнє чергування **о** та **е** з **і** у закритих складах: *не покорний* (152), *решетилівський* (152), *на головиці* (93), *возьму* (196), *головку* (194), *достане* (194), *трошки* (127, 135). Проте є випадки вживання **і** в закритому складі, напр. *Лондін* (189), *госпідь* (225), але орудний відмінок—з *господом* (227), форма місцевого відмінка відбиває згадане чергування, наприклад, у *слівці* (217).

3. *Загрозотили* (166) замість *загрозотіли* — відсутнє сполучення — **ри** між приголосними.

4. Щодо прийменника й префікса **од**, **від**, то у П. П. Гулака-Артемовського переважають форми **од**, як і **зо** та форми **надо**, **підо**: *надо мною*, *підо мною* (223), *надо* (100), *зо мною будем жити*, як *брат живе з сестрою* (131). А *дуже ж тим вони од смерті одкупились* (141). Ця риса притаманна і мові І. П. Котляревського, який, очевидно, успадкував її від старої літератури XVII—XVIII ст. і діалектів. Але зустрічаються (хоч і значно рідше) у Гулака-Артемовського і прийменник та префікс **від**, наприклад,

— «**Від** чого голосний так дзвін той на дзвіниці?»

— **Від** того, що (коли не втнеш сеї дурниці)

«В середині, як ти, порожній він», — сказав (121)

Відцвіли (211) тощо.

Про те, що Гулак-Артемівський частіше вживає префікс-прийменник **од**, а не **від**, свідчать такі дані. У всій своїй творчості він ужив прийменник **од** 31 раз, префікс **од** — 23 рази; прийменник **від** зустрічається лише 7 разів, а префікс **від** ужито 18 разів. І. П. Котляревський у вживанні прийменників-префіксів **од**—**від** віддавав також перевагу саме формі **од**. Він, наприклад, **від** ужив у всій своїй творчості лише 14 разів, тоді як випадків уживання **од** у нього маємо 150².

Ще виразнішу перевагу форм **од** над **від** маємо в основоположника української літературної мови геніального Шевченка,

¹ Усі приклади, що на них посилаємося, взяті з кн.: П. П. Гулак-Артемівський. Твори, видання третє. Праці інституту Тараса Шевченка, Держвидав України, Харків, 1930.

² Див.: В. С. Ващенко, Ф. П. Медведєв, П. О. Петрова. Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського. Харків, 1955, стор. 26, 112.

який префікс-прийменник від уживав значно менше. У Гулака, як і у Шевченка, таке широке вживання од безперечно відбиває вплив найближчого говіркового оточення.

5. Зустрічається діалектна форма слова *вгірки*, де звук *в* з'явився у результаті звуження *о>у*, а потім *у* перейшов у *в* (*у>в*) — в укаючих говірках: *Не все ж трапляється недорід на вгірки* (144).

6. Деякі слова відбивають фонетичні й морфологічні особливості південно-східного наріччя, наприклад: *тхоря* (334), м'який звук *р*: *бря* (113), *дрюковать* (115); відсутність чергування приголосних у дієсловах 1-ої особи теперішнього часу: *ялозюсь* (варіант Пис. 338).

7. В іменниках II відміни називного відмінка множини по-слідовно, як і в І. П. Котляревського, Гребінки, Квітки-Основ'яненка, вживаються форми на *е*: *миряне* (124, 126, 128), *моряне* (185), *люде* (101).

8. Спостерігається вагання у вживанні прислівникових форм. Так, прислівник *довіку*, очевидно, з вимог римування, зустрічається у формі *довіка*. Наприклад:

Будь ти їй за чоловіка,
(Остання умова),
Присягайсь любить довіка,
Та тогді й ні слова! (128) або
— Ой, збирайся, моя галко,
Ти до чоловіка!
Жаль нам тебе, серце, жалко,
Жаль буде довіка (177).

Проте у іншому випадку маємо:

Побожись та й дай заріку,
Що до смерті, що довіку
Не зачепиш більш ніколи... (183).

9. Іменник *радоці*, що в сучасній мові має лише множину, поетом вжитий у формі однини орудного відмінка:

Як Добрість на світі живе і умирає.
Як, не злякавшись, кайдани надіває!
З якою **радоцюю** держить в руці мишак
І кухличок коли б, скривившись, випиває... (95).

10. Переважають стягнені форми прикметників та займенників. Повні трапляються дуже рідко і вживаються, треба думати, з мотивів ритмомелодики мови.

...Ти б сам пірнув на дно к линам
І парубоцькеє оддав би нам серденько (130);

Отая (168), болість злая (168), турецькеє (180);
Ой, вже як тії,
Турецькії
Війська розчухрали (180). А у нас тії погані
віршомазів стільки наплодилося (118) та ін.

11. Прикметник твердої групи *добрий*, вжитий із закінченням *ій* (*добрій*, 113), як вимовляються деякі прикметники твердої групи в південно-східних говорах.

12. Вищий ступінь прислівника *щиріше* вжито без суфіксового *і*: *щирше*: *Та й любляться у нас щирше* (215).

13. Вказівний займенник використовується переважно у формі *сей, ся, се* (у всіх відмінках). У всій творчості він вжитий 57 разів. *Супліку ж сю мою, Грицьку, сам читай* (105), *Я в сій зроду лазні не купався* (127), *Сю корчму хрещені люде Римом називають* (126), *Се вже, бач, німецька штука* (126), *Тепер по сій мові... будьте здорові* (128), *Зирни сюда... чи се ж вода?* (131), *Мене сим не зведуть...* (102).

Форма займенника *оцей* (*оця, оце*), *цей* (*ця, це*) вжита поетом лише 23 рази, тобто удвічі менше. *Люде добрі і ви, панове громада! Уже коли будете читать оцю казку, то будьте ласкаві...* (105). *Не вам Гарасько цей указ скомпоновав* (119).

14. Означальний займенник *кожний* зустрічається у формі *кождний* (112), а питально-відносний — *котрий-которий* (113). *По три в каждую вбий з мачинок* (127), *Писулька до того, которий щобожого місяця українського гінця по всіх усядах розсилає* (113).

15. Відмінкові форми особового займенника *він* вживаються без приставного *н*, наприклад, *Бо туркам всім Висіть на їм* (181), *Хто з їх дурніший двох?* (II, 116), *Я у його хліб-сіль їв* (113), *І на його пошле зла доля ту невзгоду* (93). *Коли б щоб тріснув був од його твій живіт* (109).

16. Поруч з повною формою дієслів I відміни з основою на *-а* нерідко вживається у 3-ій особі однини стягнена дієслівна форма, наприклад, *зна* (89), *Той Добрісті не зна, Він сам зна—поки годі* (89), *вважа, А Добрість не вважа на злії язики* (91), *Черв'як кива* (135)... *Так що бува байдуже без кожуха* (144). Вибір тієї чи іншої форми обумовлюється вимогою ритму та рими вірша:

Не любить Добрість сліз. Буває черв'яку

Всього, як кажуть, на віку!

Бува, що і її зле панство зневажає,

Мов товарякою, так нею повертає (СД, 90).

Нехай гострить свою, мов бритву, доля косу;

А Добрість вигляда, як камінь — з-під покосу; (90).

Як Добрість на світі живе і умирає,
Як, не злякавшись, кайдани надіває! (СД, 95);
І небо і земля — усе одпочива,
Все ніч під чорною запаскою хова.
Один Рябко, як палець, не дримає,
Худобу панську, мов брат рідний, доглядає (ПС, 97).

17. Зустрілись по одному разу вжиті дієслівні форми *ке* і *кає*.
Та люльку ке лишень! (145). *А тут до Репніна прибіг гінець на двір, Та й кає: «поминай тепер ляхів як звали...»* (145).

18. У відповідності до дієслівного суфікса *-ува-* літературної мови послідовно виступає діалектний суфікс *-ова-*: *купувати* (104), *кльовати* (105), *надруковать* (106), *мірковать* (107), *скомпоновав* (119), *виковати* (138), *скоштовати* (141), *муровали* (141), *опановало* (145), *пошановаться* (140), *парубковать* (140), *помірковавсь* (106). Порівняймо у Котляревського: *торговали, жартували, розказовав* тощо, який також послідовно вживав ці суфікси¹.

19. Форми інфінітива на *-ть* і на *-ти* вживаються паралельно, майже в однаковій мірі: *зневажати, кепкувати, списати, спати, і читать, надруковать, жить, малювать, казать* і т. д.

20. Засвідчуються прислівникові варіанти *тогді* (107, 108, 128) і *тоді* (162); *тільки* (112) і *тільки* (162). Прислівник *ніде* (сучасне) зустрічається у формі *нігде* (97, 131).

21. Як правило, вживається прийменник *до* (його вжито 133 рази у лексиконі поета), і лише в семи випадках фігурує прийменник *к*, наприклад,

Ти б сам пірнув на дно *к* линам (130) і тут же:

Ходи ж до нас, покинь ти вудку *пріч* (130) або у фразеологізмі:

Все *к* гаспіду пішло! (145) або

А тим часом скік *к* одвірку —

Ну цапом стрибати! (129)².

22. Інколи трапляються неусталені прислівникові форми, напр., *сюда* замість сучасного *сюди*. Це також обумовлено, очевидно, потребою відповідних ритму і рими.

Зирни сюди!.. Чи се ж вода?..

Се дзеркало, — глянь на свою уроду!..

Ой, я не з тим прийшла сюда,

Щоб намовлять з води на парубка невзгоду (131).

¹ Див.: Курс історії української літературної мови, т. I. За редакцією акад. І. К. Білодіда. К., 1958, стор. 106.

² Форма *до у* «Енеїді» Котляревського вжита 215, тоді як *к*, *ік*, *ко* — лише 137 разів.

23. Є випадки випадіння йота перед **н** у словах типу: *при-
йняли, зайнялася*, у автора: *приняли* (152). *Петра за гостя при-
няли* (152). *То в животі, гляди, горілка занялася* (142); *чаун*
(замість сучасного *чавун*). Навпаки, дієслова типу *пійшов* тощо
поет вживає зі вставним йотом: *пійду, пійшов*, (арх. 66, № 2,
лист 4, 5) ¹. *...пійшов вь старци зь торбами* (арх. ф. 66, № 2,
лист 5). *Ось як пійду, вь жныва, пшеницю й жыто жать* (арх.
ф. 66, лист. 4). Сполучник *да* зрідка вживається замість сучас-
ного *та*: *Вже Бонапарт як давсь в знаки і Москалям, Да і того
на дно до пекла вперла!* (141).

24. Закінчення **ові** та **у** в іменниках чоловічого роду II від-
міни в родовому відмінку вживаються паралельно, напр., *Аж
тут їх щось з десяток Вліпили з сотеньку кийв Рябку в завда-
ток* (102) і *«Постій», — сказав Явтух Рябкові, — не турбуйся»*.
Але перевага надається формі **ові**.

Кілька зауважень про правопис творів П. П. Гулака-Арте-
мовського. В основному поет користувався тими ж правилами,
звичайно, з деякими особливостями, за якими писав і І. П. Ког-
ляревський. Відомо, що Гулак-Артемівський подав свої мір-
кування про те, як треба передавати на письмі, наприклад,
звуки **е** та **є**. Гулак-Артемівський дбав про удосконалення пра-
вопису української літературної мови, намагався привести у
відповідність вимову з орфографією. З рукописів Гулака-Арте-
мовського довідуємося, що він звук **є** передавав буквою **е** піс-
ля голосних, наприклад, *Ты онъ раешь сѣяты горохъ на пере-
лозѣ!* (ф. 66, № 2)... *Аж так и е* (СХ. лист 3). *Хай тамъ твій
Мыкола дрюкуе* (Писулька, л. 8). *Розцвѣтае* (лист 4) тощо,
рекомендуючи це «**е**» вимовляти «м'якенько», тобто як вимов-
ляється йотоване **є** (**йе**). Але на початку слів для передачі на
письмі українського звука **є** поет користувався рос. буквою **э**,
напр., *Эй, Хивре!.. перелигъ лежитъ нашъ при дорозѣ, Эй, об-
скубуть горохъ нашъ зеленцемъ* (ф. 66, № 2). Для позначення
українського звука **и** частіше вживав російську букву **ы**, рід-
ше — рос. **и**: *Горохъ пры дорозѣ. Чы то продать ёго, чы то ёго
посѣять, в мѣшечкы позсыпай* (ф. 66, № 2), *Ажъ тутъ и дриб-
ный дощъ риллю ёго змочивъ, Не сперычайсь, бо вылаю, як
пса!* (ф. 66, лист 2). Звук **і** поет передавав на письмі різними літе-
рами, а саме: 1) у позиції перед **й** — буквою **і** (Солопій, мер-
щій); 2) звук **і**, що походить з **ѣ** і позначався буквою **ѣ** (до-
розѣ, сѣявши, собѣ, мѣркують, посѣять, рѣчь); 3) голосний
звук **і**, який походить з **о** та **е**, позначувався літерами **і** та **и** ро-
сійським (підѣ, спромігся, винѣ, Видѣ чого голосный так дзѣвинѣ
той на дзѣвиницѣ? (ф. 66, № 2, лист 12), *И дѣтора За нымъ по-*

¹ Тут і далі приклади подаються за рукописними матеріалами Гулака-
Артемівського, що зберігаються у відділі рукописів Інституту Т. Г. Шевчен-
ка АН УРСР, фонд № 66, № 2.

лѣзе хочѣ у пичѣ (ф. 66, № 2, лист 1); 4) російську літеру и вживав поет також і для того, щоб передавати звук і, в інших позиціях, на початку слів, у ролі сполучника тощо (*Хивря, идеця, Дурень и Розумный, И тільки зо всѣго соломѣ взявъ сѣ копыцю!* (ф. 66, лист 4). Буквами и (рос.), І та ѣ передавав Гулак-Артемівський йотований звук і, наприклад, *бо той, хто ихъ пытае* (ф. 66, л. 2), *То впѣять, по доброму ладу, винъ їй казавъ* (ф. 66, лист 3), *Але ты хочешь, щобъ не ѣлы козы съча* (ф. 66, л. 3), *ѣжѣ* (л. 3), *Лежачы, — не въ Юрусалым заѣдешъ* (ф. 66, л. 6).

Йотований звук о (йо) поетом передавався буквою ё (Котляревський цей звук передавав двома буквами — іо, іого, іому тощо), наприклад, *Нехай ёму въ користь* (ф. 66, л. 3), *Бог ёго святой зна* (ф. 66, л. 8). Сполучення м'якого приголосного з о (сучасне ю) передавалось також буквою ё: *И тилькы за всѣго соломѣ взявъ сѣ копыцю* (ф. 66, л. 4), *Не раз ты за двома зайцями полѣвавъ* (ф. 66, л. 2), *раздобарѣвать* (ф. 66, л. 8). Після шиплячих та дж вживав літеру о: *Як бджолы годовать безъ меду — часныкомъ* (ф. 66, л. 5). Дієслівні форми на -ться писав за фонетичним принципом, тобто передавав літерами цця, цѣця, йшов цілком за вимовою. Наприклад: *Воно-то, Хивре, бачѣ, тут не затым идеця, Але посѣять такѣ, якѣ у людей ведеця!* (ф. 66, № 2), *«Врагѣ батька зна чого безглуздому жахацѣця?» Та джежѣ, як кажуть, то, колы вовкивъ лякацѣця, То ничого ходыть зѣ сокирою и въ лѣсѣ!* (ф. 66, № 2). *«... вбивацѣця й въ лопаткы»* (ф. 66, лист 2). *Нехай вони тямляцѣця* (лист 7), *дывляцѣця* (лист 6), *полаяцѣця* (лист 7).

За вимовою передавались також звуки у деяких прикметникових суфіксах: *Бачѣ, шкапо гаспыдзѣка, чого ты наробыла!* (лист 3). Також в іменникових суфіксах після шиплячих за вимовою вживав я, а не а: *Якѣ въ борщѣ, замѣсть курчат, нам класты кошенята* (лист 5). Роздільну вимову попереднього губного приголосного звука з наступним йотованим позначав буквою ѣ (єром), а також м'яким знаком, наприклад, *То впѣять, по доброму ладу, винъ їй казавъ* (лист 3). *Де пѣють, то тамъ и льють...* (ф. 66, лист 3). Пом'якшення передавалось буквою м'яким знаком, а у випадках подвоєння, наприклад, л м'якого знака інколи не вживав: *тилькы* (лист 4), *льють* (лист 3), *На риллѣ* (ф. 66, лист 4). Як і Котляревський, завжди після твердих приголосних на кінці слів він послідовно вживав букву ѣ (*горохѣ, въ, зѣ Хиврею вдохѣ, А щожѣ тутѣ мѣрковать?* тощо).

Отже, взагалі треба сказати, що в мові творів П. П. Гулака-Артемівського відбилися деякі локальні мовні особливості наддніпрянських діалектів, певні своєрідності й вагання у вживанні фонетичних і граматичних форм, що свідчить саме про

інтенсивний процес формування літературної мови даного періоду, про її збагачення й розвиток. І той факт, що цих суто діалектних особливостей у мові поета небагато, означає, що він свідомо обминав їх, вибираючи найбільш вживані граматичні форми, які й стали нормою літературної мови.

Чимало правописних моментів, вживаних Гулаком-Артемівським, сприяли закріпленню певних орфографічних норм української літературної мови, виробленню правопису, який би точніше передавав на письмі орфоепію народної мови. У цьому теж є певна заслуга автора соціально загостреної невмирущої байки «Пан та Собака», поета, що в українській літературі подав перші зразки жанру балади.

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКА

Л. О. Полякова

Дієприкметники як специфічна граматична категорія відомі всім індоєвропейським мовам. Проте в різні часи і в різних мовах вони зазнали певних змін, підлягаючи внутрішнім законам, властивим кожній з мов індоєвропейської групи. Тому поряд з багатьма спільними рисами партиципних форм інших мов дієприкметникова система української мови, як і кожної національної мови, з різних причин має свою специфіку, свої особливості, що проявляються у словотворенні, слововживанні та синтаксичних зв'язках дієприкметникових форм.

Спільні процеси у розвитку дієприкметникових форм дають можливість використовувати конкретні дослідження і теоретичні узагальнення, зроблені на матеріалі інших (особливо споріднених) мов; а специфіка українського дієприкметника застерігає від механічного перенесення явищ дієприкметникових систем інших мов (хоч і таких близьких, як російська чи білоруська) на українську мову.

Вивчення дієприкметника має таку ж давню історію, як і вивчення мови в цілому. Згадки про нього з'являються вже в перших граматиках (грецьких і латинських) II—I ст. до н. е., де дієприкметникові відводиться окреме місце серед восьми частин мови. Історію вивчення дієприкметника у вітчизняному мовознавстві можна поділити на кілька етапів, які відрізняються не тільки хронологічно, а й різним добором і ступенем охоплення фактичного матеріалу та різними аспектами вивчення цих форм, що залежало, з одного боку, від загального рівня розвитку граматичної науки в цілому (вітчизняної і зарубіжної) і, з другого,— від різних теоретичних шкіл і напрямків, ідеологічних позицій, яких дотримувалися автори тих чи інших досліджень дієприкметникової системи. Найбільш загальними з цих етапів можна, на нашу думку, вважати чотири: I етап — XVI —

XVII ст., II — XVIII ст., III — XIX — поч. XX ст., IV — по-
жовтнева доба.

Перший етап пов'язаний з вивченням дієприкметників у східнослов'янських граматиках епохи середньовіччя, що здебільшого являли собою копії чи переклади античних граматик (передмова Іоанна, екзарха болгарського, філософський трактат про вісім частин мови, різного роду практичні азбуковники, покликані до життя визвольним рухом українського та білоруського народів проти польського гніту). Серед цих праць, як відомо, найвизначніше місце посідає граматика Мелетія Смотрицького (1619).

Другий, якісно новий етап у вивченні дієприкметника (як і всієї граматичної будови в цілому) пов'язаний з ім'ям великого російського вченого середини XVII ст., передвісника порівняльно-історичного методу у мовознавстві — М. В. Ломоносова. Він перший переносить спостереження над дієприкметниками на ґрунт тогочасної російської мови і розширяє межі вивчення дієприкметникових форм як у плані словотворення, так і в напрямку слововживання та вивчення граматичних значень тогочасних дієприкметників. Ломоносов перший заклав основи граматичної теорії про дієприкметник російської мови.

Автори інших російських граматик другої половини і кінця XVIII ст., що вийшли під впливом граматики Ломоносова (граматика Курганова — 1769 р., Барсова — 1771 р., Сирейщикова — 1773 р., Соколова — 1788 р., Светова — 1790 р., «Краткая российская грамматика» 1793 р.), майже нічого нового, крім різного порядку у викладі, до граматичної теорії не додали. Починаючи з Ломоносова, російські мовознавці вели спостереження над дієприкметниковою системою переважно російської (літературної, а пізніше й говірної) мови, порівнюючи її інколи (особливо в XIX ст., з утвердженням у тогочасній Росії порівняльно-історичного методу) з іншими античними і слов'янськими мовами, зокрема українською.

Третій етап (XIX — поч. XX ст.) вивчення дієприкметників, як і граматичної системи в цілому, тісно пов'язаний з поступовим утвердженням у тогочасній російській лінгвістиці порівняльно-історичного методу, що пробуджував інтерес не тільки до фактів сучасної російської мови, а й до її історії у порівнянні з іншими спорідненими живими чи мертвими мовами. Вивчення дієприкметника відтепер ведеться в російській лінгвістиці не тільки на матеріалі російської мови, а й у порівняльному плані (як ілюстрації) використовуються факти української мови. Проте в цей період дієприкметник вивчається нерівномірно. У першій половині XIX ст., коли складаються здебільшого практичні описові граматики, де поступово розробляються й основи граматичної теорії, дослідники подають дієприкметник, як і більшість граматичних форм, описово, фіксуючи наявні в то-

гочасній російській мові форми дієприкметників та їх лексико-граматичні значення (О. Востоков¹, М. Греч²), інколи порівнюючи з фактами давньоруської чи старослов'янської мови (Г. Павський³) з метою рецептування їх творення і вжитку у новій, здемократизованій літературній російській мові.

На цей же час припадає й перша згадка про особливості українського дієприкметника (у граматиці О. Павловського⁴). Як і в граматиці О. Павловського, ці форми подаються дуже обмежено і в наступних описово-практичних граматиках української мови (Й. Левицького⁵, Я. Головацького⁶, М. Осадці⁷, П. Дячана⁸, Ом. Огоновського⁹, Ом. Партицького¹⁰, Ом. Поповича¹¹, В. Коцовського та І. Огоновського¹², П. Залозного¹³, Г. Шерстюка¹⁴, С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера¹⁵, Є. Тимченка¹⁶, І. Нечуя-Левицького¹⁷ та ін.), що в першій половині XIX ст. виходили переважно на території Західної України німецькою, польською чи латинською мовами, а в другій половині XIX ст. — на Лівобережній Україні російською та українською. Оскільки ці граматики переслідували практичні цілі, теорія про дієприкметники тут майже не розроблялася (виняток до деякої міри може становити граматика М. Осадці). Автори цих посібників здебільшого лише фіксували дієприкметникові форми, подаючи їх у плані ствердження (форм на -ний, -тий) чи заперечення (форм на -чий, -ший, -мий), зрідка давали їх визначення (як

¹ Русская грамматика Александра Востокова по начертанию его же сокращенной Грамматики полнее изложенная. СПб., Тип. И. Глазунова, 1831, стор. 53, 107, 108.

² Практическая грамматика, изданная Н. Гречем. СПб., Тип. СПб. воспитательного дома, 1827, стор. 283;

Н. Греч. Чтения о русском языке. Ч. I, СПб, Тип. Н. Греча, 1840, стор. 39, 42, 44.

³ Г. П. Павский. Филологические наблюдения над составом русского языка. Изд. 2-е, СПб., 1850, стор. 101, 109, 121.

⁴ Граматика української мови О. Павловського 1818 р. К., 1918, стор. 21.

⁵ Й. Левицький. Grammatik der Ruthenischen oder Klein-Russischen Sprache in Galizien. Von Jozeph Lewicki. Premusl, 1834.

⁶ Я. Головацький. Граматика Руского языка. Л., 1849.

⁷ Михайль Осадца. Граматика руского языка. 2-е изд., Л., 1864.

⁸ П. Дячан. Методична граматика языка малорусского. Л., 1865.

⁹ Ом. Огоновский. Грамматика руского языка для школь середних. Л., 1889.

¹⁰ Ом. Партыцький. Граматика руского языка для ужитку въ школахъ народныхъ. Л., 1889.

¹¹ Ом. Попович. Руська граматика для шкіл народних, часть 2, 1897.

¹² В. Коцовский і І. Огоновский. Методична граматика рускої мови. 2-е вид., Л., 1904.

¹³ П. Залозний. Коротка граматика української мови. Полтава, 1906.

¹⁴ Г. Шерстюк. Коротка українська граматика для школи, ч. I, Полтава, 1906.

¹⁵ Руска граматика. Уложили С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер. Львів, 1893.

¹⁶ Е. Тимченко. Українська граматика, ч. I, К., 1907.

¹⁷ І. Нечуй-Левицький. Граматика українського языка, ч. I, Етимологія. К., 1914.

правило, в традиційному дусі класичних граматик), шукаючи для них відповідної назви-терміна («причастіє», «причас/т/ник», «дієприложник», «прикметник часівниковий» тощо; термін «дієприкметник», ужитий С. Смаль-Стоцьким, починає функціонувати лише після Жовтня).

Інтерес до дієприкметникових форм посилюється в другій половині ХІХ ст. у зв'язку з вивченням дієслівної системи в цілому і дослідженням особливостей її граматичних категорій виду, стану, часу в російській (переважно літературній) мові старого і нового часу, коли вітчизняна лінгвістика дістала змогу оперувати багатючими фактами з літературної, говірної та усно-поетичної мови росіян, українців і білорусів, зібраними і впорядкованими зусиллям видатних тогочасних учених — Срезневського, Максимовича, Буслаєва, Житецького, Потебні, Михальчука, Верхратського та ін.

Проте граматична теорія про дієприкметник розроблялася в цей час здебільшого на матеріалі російської чи давньоруської мови (Буслаєв, Потебня, Шахматов), або старослов'янської (Фортунатов, Шахматов). Факти української мови використовувалися тільки вибірково, як ілюстрації. Найбільший вклад у її розробку і ґрунтовне, наукове висвітлення дієприкметникових форм (особливо в історичному плані) вніс О. О. Потебня¹ і його учні та послідовники — Овсянико-Куликовський², Пешковський³. Чимало в даному напрямку зробив і О. О. Шахматов.

У граматичному плані деякі з дослідників цього періоду, як Аксаков і Некрасов⁴, заперечували існування в російській літературній мові категорії дієприкметників, бо вони ототожнювали літературну мову з говірною, де форми на -чий, -щий, -ний функціонують як прикметники. Усі інші російські, як і українські мовознавці (крім Потебні та Овсянико-Куликовського) вилучають дієприкметник із складу частин мови і по-різному визначають їх місце в системі граматичних форм. Одні з них (Востоков і Греч) вважали дієприкметник віддієслівним прикметником і відносили до прикметникової системи, не ототожнюючи його з прикметником, інші (Павський, Буслаєв, Пешковський, Шахматов) — дієслівною формою (дієслівним прикметником) і відносили до дієслівної системи, підкреслюючи їх відмінність — семантичну і граматичну — від інших віддієслівних форм — імен-

¹ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, ч. I, Введение; ч. II, Составные члены предложения и их замены. Изд. 2-е, Харьков, 1888, стор. 48, 87, 88, 89, 76, 77, 114, 118, 137—149, 160, 181—182.

² Д. Н. Овсянико-Куликовский. Синтаксис русского языка. СПб., Изд. Д. Е. Жуковского, 1907 (1912), стор. 32—39, 44, 74—98, 194—197, 225—226.

³ А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-е, Учпедгиз МП РСФСР, 1956, стор. 112, 146—147, 252.

⁴ Н. П. Некрасов. О значении форм русского глагола. СПб., Тип. I. Паульсона и К., 1865, стор. 9, 14, 247—255.

ника, прикметника, дієслова. Потебня та Овсянико-Куликовський, виходячи з функціональних особливостей дієприкметників у давньоруській мові, вважали дієприкметник окремою частиною мови.

З боку синтаксису в історичному аспекті дієприкметникова система східних слов'ян найбільше розроблена в працях Потебні та його учнів. Особливу увагу звернув Потебня, а пізніше Овсянико-Куликовський, на історичний розвиток дієприкметникових форм і їх конструкцій у плані витворення нечленних форм у дієприслівник та інші форми й конструкції у зв'язку з перебувдою і зміною характеру речення (від іменного до дієслівного). Причиною витворення категорії дієприслівника Потебня вважає послаблення дієвих і посилення обставинних значень у формах колишніх нечленних дієприкметників, що виконували апозитивну чи предикативну функцію.

Основні положення Потебні щодо історії розвитку дієприкметникових форм (про зміни їх граматичних значень і синтаксичних функцій) стали основою подальших наукових розвідок його сучасників і вчених наступних поколінь, збуджували наукову думку, примушували прихильників і супротивників, представників різних лінгвістичних шкіл і напрямків, шукати конкретних доказів для ствердження чи заперечення певних положень, а відтак стимулювали подальші дослідження дієприкметникових форм на матеріалі конкретних пам'яток різних історичних епох, не давали зупинитися на досягнутому. Зокрема з'явилося чимало праць з різними поглядами, пов'язаних з утворенням дієприслівників (хронологією, причинами, шляхами переходу тощо). Так, Шахматов всупереч думці Потебні вважав, що витворення дієприслівника супроводжується не послабленням, а посиленням у ньому дієвого значення, що й виражається в синтаксичній функції другорядного присудка. Кудрявський¹ вбачав причини переходу в утраті відмінюваності нечленних активних форм.

Особливості лексико-граматичних значень дієприкметників сучасної російської літературної мови найдокладніше розібрав продовжувач і популяризатор ідей Потебні — російський вчений Пешковський.

Характер вивчення українського дієприкметника у другій половині ХІХ ст. майже не змінюється. Лише на початку ХХ ст. з'являється перша спеціальна праця про дієприкметник і дієприслівник у новій українській літературній мові М. Равлюка (1912)², де автор визнає тільки дієприкметники на **-ний**, усі ж інші форми заперече, не зупиняючись на їх граматичних особ-

¹ Д. Н. Кудрявский. К истории русских деепричастий. Юрьев, 1916.

² Микола Равлюк. Дієприкметники і дієприслівники в українській мові, ч. І. Про дієприкметники і дієприслівники у творах Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, В. Стефаника. Кіцмань, 1912.

ливостях (тобто він не виходить із загального русла вивчення цих форм у тогочасних граматиках).

Найбільш докладно, з нових методологічних і методичних позицій вивчається дієприкметник лише на **четвертому етапі** (пожовтневому), який з боку дослідження дієприкметника розпадається на два періоди: довоєнний і повоєнний (особливо 50 — 60 рр.).

У 20—30-х роках пожовтневого періоду в зв'язку з унормуванням української літературної мови нової епохи дієприкметники та їх конструкції (особливо з боку синтаксичних зв'язків і вживання) викликали особливий інтерес не тільки мовознавців, а й представників інших професій, а форми на **-чий, -лий** і конструкції пасивних форм із зв'язками «було», «буде» чи з орудним діяльника стали предметом широкої дискусії з боку правомірності їх існування в українській літературній мові радянського часу. У цей період цілий ряд авторів нормативних підручників чи посібників, як М. Сулима, О. Курило, Гладкий, Смерчинський, орієнтуючись тільки на говірну мову села, категорично виступили проти вживання цих форм, називаючи їх русизмами чи сурогатами, підкреслюючи їх неприродність, невластивість українській мові і пропонуючи різні способи (часто архаїчні) заміни їх прикметниками, іменниками, прислівниками, дієприслівниками, дієсловами чи описовими зворотами (замість *гавкаючий* — *гавкаючи, гавкучий* або *гавкає*, замість *кусаючий* — *кусючий* і т. п.). Настанови цих авторів були шкідливими, методологічно неправильними, знижували загальний рівень української літературної мови.

Належну відповідь таким заявам дали автори ряду статей (Бузук¹, Матвієнко², Горецький³, Губаржевський⁴, Синявський⁵, які на підставі фактів, вибраних не тільки з тогочасної літературної мови (преси, художніх творів), а й з мови творів класиків української літератури, історичних пам'яток, навіть з мовної практики самих пуристів, довели історичну спадковість і природність цих форм, їх необхідність в українській літературній мові. Крім того, оскільки йшлося про заміну існуючих форм іншими, автори змушені були зупинитися на їх семантико-гра-

¹ П. О. Бузук. Уваги до дієприкметників в українській мові. РОКК, 2—3, 1925; П. Бузук: Нарис історії української мови. Київ, 1927, § 51.

² О. Матвієнко. Інструментальні чинності при пасивних дієприкметниках. 36. ЦДКУ, кн. 1, Харків, 1928; його ж: Синтаксичні паралелі. ЗЦДКУ, кн. 2, Харків, 1929. Пасивні присудки на -но, -то і -ний, -тий в українській мові. — «Мовознавство», 1936, №№ 8—9, стор. 50—74.

³ П. Горецький і І. Кириченко. Націоналістичне шкідництво в синтаксисі української літературної мови. — «Мовознавство», 1934, № 2.

⁴ І. Губаржевський. Активні дієприкметники на -чий в українській літературній мові. — «Мовознавство», 1936, № 9, стор. 75—104.

⁵ О. Синявський. Норми української літературної мови. Держлітвидав, Харків—Київ, 1931, стор. 224—225, 257.

матичній синонімічності і на тих розбіжностях, що не допускали взаємозаміни цих форм і конструкцій (наприклад, «засмалений сонцем — засмалений від сонця» і «звільнений Радами» — «звільнений від Рад»), та на їх стилістичному вживанні.

Таким чином, давнє питання про правомірність існування в українській літературній мові активних форм і деяких пасивних конструкцій, поставлене в 30-х роках у категоричній формі заперечення, покликало до життя для його спростування ряд нових аспектів вивчення даних форм в історичному (виявлення і фіксація фактів) і описовому плані (дослідження семантичних і граматичних особливостей, можливість побудови фрази).

Російський дієприкметник у довоєнні роки досліджувався значно менше, ніж український. В історичному аспекті його вивчення пов'язане в основному з ім'ям О. С. Істріної, яка конкретизує, уточнює і розвиває ідеї Потєбні і Шахматова про дієприкметник у давньоруській мові (особливо про другорядний присудок)¹. Сучасний дієприкметник з боку його часових значень, зокрема часові значення дієприкметника на **-ший** недоконаного виду і його синонімів з формами на **-щий**, досліджує Н. А. Каганович².

Найбільш інтенсивно й докладно вивчається російський дієприкметник у його минулому й сучасному лише в повоєнний час, за останнє двадцятиріччя, особливо після виступу В. В. Виноградова і лінгвістичної дискусії 50-х років. Дослідження дієприкметників (як з боку їх словозміни, так і з боку семантико-граматичних значень і синтаксичних функцій) стають невід'ємною складовою частиною ґрунтовних наукових праць вітчизняних радянських лінгвістів — Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова, С. П. Обнорського, С. Д. Никифорова, В. І. Борковського, П. С. Кузнецова, Г. П. Ломтева, Л. П. Якубинського, цілої плеяди українських істориків мови — С. П. Бевзенка, Л. Л. Гумецької, Ф. П. Медведєва, О. П. Безпалька, І. М. Керницького, а також академічних граматик і різноманітних посібників із сучасної мови та її історії. Виходить і ряд спеціальних статей, дисертацій, у яких розглядається дієприкметник у його минулому й сучасному. Багато досліджень з'явилося на матеріалі російської мови (літературної і говірної). Чимало уваги приділили дослідники вивченню активних (нечленних і членних) форм. В історичному аспекті їх досліджують у своїх статтях і дисертаціях Н. І. Маєвська, О. Л. Голубєва, Л. Н. Зевакова, В. А. Гомонова, О. М. Смирнова, Л. І. Удалова та Л. К. Дмитрієва, а також чеські вчені О. Лешка і В. Барнет. У всіх працях знайшли

¹ Е. С. Истрина. Синтаксические явления Синодального списка 1-й Новгородской летописи. «Известия ОРЯС РАН», Петроград, 1913, стор. 73, 79.

² Н. А. Каганович. О временных функциях причастий в русском литературном языке. «Наук. зап. Харків. науково-дослідної кафедри мовознавства», Держвидав України, Харків, 1929, № 2, стор. 151—171.

своє поглиблення, конкретизацію і уточнення ідеї Потебні, Фортунатова, Шахматова про виникнення і розвиток та зміни семантико-граматичних значень і синтаксичних функцій активних дієприкметників (в основному нечленних) у плані їх адвербіалізації чи посилення предикації та уточнення хронології витворення в дієприслівники. Крім того, досліджуються питання про творення і вживання активних форм дієприкметників (О. М. Смирнова, Л. К. Дмитрієва) та умови і шляхи переходу дієприкметників у прикметники в історії російської літературної мови (Л. І. Удалова). Активні форми сучасного російського дієприкметника вивчаються у дисертаціях і статтях О. Й. Франчук, Г. А. Таболової, Р. К. Кавецької, Н. М. Меделєць, В. Е. Ломтевої, І. А. Каншина, Г. Д. Зелінської та В. А. Корнілова. Автори досліджують особливості його словотворення порівняно з дієприслівником (Г. А. Таболова), видо-часові і станові значення (Р. К. Кавецька), синтаксичні зв'язки і функції дієприкметників і дієприкметникових конструкцій та їх синоніміку (О. Й. Франчук, Н. М. Меделєць, Є. Я. Бологова, І. А. Каншин та ін.).

Значно менше уваги приділяється в цей час дослідженню пасивних дієприкметників як давньої, так і сучасної російської мови. Історії розвитку предикативних функцій пасивних дієприкметників присвятив свою докторську дисертацію П. С. Кузнецов і кандидатську — З. М. Петрова. Результати спостережень над категорією стану пасивних дієприкметників у давньоруській мові викладено в статті Н. С. Зарицького. Пасивні дієприкметники сучасної російської мови, їх семантико-граматичні значення і особливості творення та вживання досліджують у своїх кандидатських дисертаціях та статтях Н. К. Прокопович, В. Ф. Іванова, Р. А. Маркарян, П. А. Бесарабов (на матеріалі літературної мови) та Л. І. Макарова (на матеріалі говірної мови).

У працях російських радянських учених останнього двадцятиліття вивчаються також і питання переходу дієприкметників до інших частин мови (явище ад'ективації висвітлюють А. С. Бедняков, В. Н. Крєтова, В. Є. Ломтева, І. А. Краснов; субстантивації — С. Д. Липкін, І. І. Підгаєцька, І. Н. Постникова, І. Ф. Протченко) та проблеми методики викладання дієприкметника в середній школі (Г. П. Фірсов, Є. Плотникова). Крім того, у російській лінгвістиці досліджено також і форми, що функціонально і за суфіксами близькі до дієприкметників (форми на *-щий* досліджує Н. М. Козулін, на *лый* — І. П. Чиркіна). Проте, незважаючи на таку велику кількість досліджень з дієприкметникових форм, у російській лінгвістиці ще немає синтезуючої монографічної праці.

За останнє двадцятиліття вітчизняна лінгвістика збагатилася і рядом досліджень дієприкметникових систем інших мов, слов'янських і неслов'янських, вітчизняних і зарубіжних: ла-

тиської — дис. І. Ж. Фрейденфельд, литовської — дис. В. І. Амбразас, азербайджанської — дис. А. С. Абілова і Г. І. Мірзоева, грузинської — Є. А. Осідзе, казахської — дис. Ж. Болатова. Чималий інтерес становлять дослідження дієприкметників у працях білоруських учених Д. А. Леонченко та І. Н. Кучук, а також дослідження наших учених на матеріалі зарубіжних мов: чеської — дис. Є. В. Немченко, польської — дис. В. Д. Климонова, англійської — дис. В. Т. Вілюман, В. А. Смирнові, німецької — П. І. Поллер, А. Н. Шоміна, О. С. Драчука.

Спеціальне вивчення дієприкметникової системи української мови в її минулому й сучасному пов'язане з іменами таких дослідників, як Ф. П. Смагленко, Й. А. Багмут, Д. Г. Гринчишин, І. Г. Чередниченко, В. М. Русанівський, І. К. Кучеренко та ін. Загальні відомості про дієприкметник ми знаходимо в цілому ряді граматик та посібників (з історії та сучасної української мови) і в синтаксичних чи морфологічних дослідженнях окремих пам'яток або мови творів українських письменників (дис. Л. І. Коломієць, Л. І. Батюк, У. Я. Єдлінської, Л. П. Бови-Ковальчук, І. І. Слинько, монографії Л. Л. Гумецької, С. П. Бевзенка, І. М. Керницького).

Хоч спеціальних праць з українського дієприкметника й небагато, проте вони порушують дуже важливі питання, пов'язані з історією їх синтаксичного функціонування чи синтаксичних зв'язків (дис. Ф. П. Смагленка, стаття І. П. Чередниченка), з особливостями їх словотворення і слововживання (статті В. М. Русанівського), з лексико-граматичними особливостями сучасних дієприкметників (ст. Ф. П. Смагленка про категорію стану) чи в плані визначення його місця серед інших граматичних форм (ст. І. К. Кучеренка), чи в плані перекладу з російської (дис. Й. А. Багмута), і з явищами переходу до інших частин мови (субстантивації — дис. Д. І. Гринчишина, ад'єктивації — Г. Дмитренко). Порушено також і питання про методику викладання (ст. Є. С. Смолинської).

Спеціальних праць, присвячених дослідженню тільки активних дієприкметників, як в описовому, так і в історичному плані, в нашій україністиці ще немає. Пасивним дієприкметникам присвячено статті Г. М. Гнатюк і Л. А. Олексієнко, де порушуються важливі питання семантики і стилістичного вживання цих форм і конструкцій. Питання про стилістичне функціонування і про особовість чи неособовість присудкових форм на **-но**, **-то** висвітлене в статтях Н. Ф. Завгородньої, І. З. Петличного та Н. Арват. Проте розрізнені праці з українського дієприкметника, звичайно, не охоплюють усього кола проблем, пов'язаних з історією розвитку і функціонуванням цих форм в українській літературній і говірній мові в її минулому й сучасному.

Отже, в українській лінгвістиці граматична теорія про дієприкметникову систему української мови розроблена ще недостатньо. Окремі розвідки, розрізнені й нецілеспрямовані, не дають цілісного уявлення про тенденції розвитку цих форм, про їх лексико-граматичні особливості та стилістичне вживання як у старій, так і новій сучасній українській літературній мові, хоч фактичного матеріалу в дослідженнях окремих пам'яток є вже чимало. Зокрема питання про розвиток станових, часових і видових протиставлень, а також питання ад'єктивації у минулому й сучасному, як і питання про сфери вживання і стилістичні функції, про лексичні групи, від яких можливе й неможливе творення тих чи інших дієприкметникових форм, і семантико-граматичну синоніміку їх з іншими формами та конструкціями (дієприслівниковими зворотами та різнотипними підрядними реченнями) на різних етапах розвитку граматичної будови української мови, питання про причини, що стимулюють чи затримують певні явища в системі українського дієприкметника, ще чекають на своє розв'язання в нашій україністиці. І хоч чимало з цих питань уже з'ясовано на матеріалі російської мови, що значно полегшує роботу, особливо в плані порівняння, українським дослідникам не слід забувати про специфіку української мови, що відбилася також і на її дієприкметниковій системі.

ЛЕКСИКОСТАТИСТИЧНІ МОДЕЛІ СПЕЦІАЛЬНОГО ТЕКСТУ ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ОСНОВА ПРОГРАМУВАННЯ УЧБОВОГО МАТЕРІАЛУ

В. В. Левитський

Описуючи мову, лінгвісти звертаються до різних класифікацій її словникового складу. Групуванням лексики за формальними, функціональними і семантичними властивостями і якостями, суттєвими з точки зору її вивчення та використання в процесі спілкування, досягається методичне упорядкування множинності та розчленування словникового складу на ряди слів, що характеризуються спільними граматичними, словотворчими, стилістичними ознаками¹. У практиці лінгвістичних досліджень виділяють різні прагматичні, формально-морфологічні та парадигматичні класи, підкласи і навіть підкласи підкласів слів².

Лінгвістичне обґрунтування методики навчання дорослих нерідної мови з урахуванням спеціалізації мовного спілкуван-

¹ Див.: В. И. Кодоуов. Лексико-семантические группы слов. Л., 1965.

² Див.: А. А. Холдович. Опыт теории подклассов слов. — «Вопросы языкознания», 1960, № 1, стор. 32.

ня та структурної диференціації мови за функціональними стилями та професійними підмовами («подъязыками») полягає в аргументованому визначенні необхідної для конкретизованого спілкування системи елементів різних значущих рівнів. Воно пов'язане з новою галуззю прикладного мовознавства, в якій створюється особлива методика моделювання конкретних підмов спеціальностей.

Підмова спеціальності складається з сукупності текстів, що пов'язані між собою особливим призначенням та сферою використання і мають чітко визначені жанрово-тематичні обмеження (наприклад, виділяють підмову електроніки, органічної хімії, медицини та ін.)¹.

Першим кроком у моделюванні лексики наукової підмови є складання спеціальних — частотних — словників (словопоказників)². Частотний словник — це словник певних творів з кількісною характеристикою уживаності кожного слова, яка показує, скільки разів слово зустрілося у досліджених текстах і в якій кількості. У частотному словнику дається загальна, сумарна частотність, або частота використання лексики певної текстової сукупності. Частотні словопоказники являють собою статистичну основу для частотно-рангової, розподільної, тематичної та інших класифікацій лексики.

Однією з основ класифікації лексики є частота використання слова у мовленні. Слова у природному мовленні мають неоднакову частоту використання: одні слова зустрічаються частіше, інші — рідше. Виявити конкретно, які слова зустрічаються часто, які рідко, які з них мають середню частоту використання, можна лише за допомогою спеціального статистичного дослідження мовлення. Точну інформацію про лексико-статистичну структуру, тобто про те, які слова і з якою частотою зустрічаються у досліджених творах, дає частотно-рангова модель.

Частотно-рангова модель³ систематизує повний лексичний склад підмови у порядку зменшення (чи навпаки, збільшення) частоти вживання слова. Наприклад, початок (або верхній зріз) частотно-рангової моделі лексики підмови спеціальності має такий вигляд⁴.

Для зіставлення статистичних характеристик слова, одержаних від різних обсягом виборок, зручніше, звичайно, викори-

¹ Див.: Статистико-комбинаторное моделирование языков, М.,—Л., 1965, стор. 493. Також: П. М. Алексеев. Частотный словарь английского подъязыка электроники. Л., 1964.

² Зараз уже опубліковано не менше 2 частотних словників російської мови.

³ Необхідно розрізняти частотно-рангову модель та алфавітно-частотну модель. Остання являє собою повний лексичний набір підмови, в якій слова розташовані в алфавітному порядку і мають показник частоти вживання.

⁴ Наводяться відносні частоти за текстовою вибіркою в 20 тисяч слововживань. 3 кн.: В. В. Маховко та інші. Практикум по биологии; М. Л. Глинка. Общая химия; М. М. Ливенцев. Курс физики та ін.

Таблиця 1

БІОЛОГІЯ		ХІМІЯ		ФІЗИКА	
Слово	Частота	Слово	Частота	Слово	Частота
В	0,0300	В	0,0413	В	0,0341
И	0,0323	И	0,0337	И	0,0313
НА	0,0149	ЭЛЕМЕНТ	0,0143	НА	0,0151
С	0,0123	ВЕЩЕСТВО	0,0137	С	0,0133
КЛЕТКА	0,0109	ЧТО	0,0116	ЭТОТ	0,0122
ИЗ	0,0085	ВЕС	0,0100	ПРИ	0,0105
ПРИ	0,0079	ЭТОТ	0,0100	ТЕЛО	0,0101
ТЕЛО	0,0079	С	0,0096	СИЛА	0,0098
КОТОРЫЙ	0,0072	ХИМИЧЕСКИЙ	0,0091	ДВИЖЕНИЕ	0,0085
ИЛИ	0,0066	НА	0,0091	СКОРОСТЬ	0,0073

статистику показує відносну частоту вживання, яка визначається відношенням абсолютної частоти до обсягу вибірки.

Однак частота слова не є єдиною (цілком адекватною) кількісною характеристикою його використання. Вживання слова визначається і ступенем його поширеності (Range) у текстовому матеріалі.

Частотно-розподільна модель дає точне уявлення про діапазон, широту вживання слова у мовленні, про «густоту — розрідженість» появи кожного слова у підмові. Для побудови частотно-розподільної моделі зіставляються індекси частоти вживання слова у послідовно розташованих і рівних обсягом відрізках одного або однорідного тексту¹.

Вибіркові частоти, що зіставляються між собою, розташовуються горизонтально. Наприклад:

В	45	54	43	39	21	36	29	35	33	37	29	40	37	31	41	42	43	47	45	53
И	37	31	40	38	34	32	38	37	20	29	35	31	39	29	33	22	26	21	28	33
НА	9	16	21	30	23	14	5	12	14	19	17	20	17	15	17	15	12	12	10	12
С	11	7	15	10	14	21	5	13	19	9	14	9	22	9	12	11	15	8	21	11
КЛЕТКА	35	45	22	9	17	13	18	2	—	3	1	17	6	14	8	—	1	—	—	7
ТЕЛО	—	1	6	5	2	1	—	9	18	2	12	10	10	11	13	15	9	4	17	14

У наведеному прикладі, взятому з розподільної моделі лексики «Практикума по біології» В. В. Маховка та ін., частоти слів визначалися за текстовою вибіркою обсягом у тисячу слововживань: у першій вибірці прийменник **В** зустрічався 45 раз, у другій — 54, у третій — 43 і т. д. Залежно від завдань обсяг вибірки змінюється.

У світовій квантитативній лексикографії широко практикується визначення критерію «поширеності» слова й укладання

¹ Звичайно, залежно від певної мети, можна і навіть слід зіставляти також і різномірні тексти.

частотно-розподільних словників. У нас поняття про розподільний словник ввів до вжитку в науковому дослідженні Н. Д. Андреев. У запропонованій ним концепції розподільного словника, який оцінює слова тільки за кількістю вибірок із зафіксованим словом, маємо спробу спростити складну статистико-комбінаторну методику дослідження лексико-семантичної системи. Основною статистичною характеристикою слова в розподільному словнику є «не частота вживання, що надзвичайно залежить від теми і різко коливається від тексту до тексту, а самий факт наявності слова в межах стандартної вибірки»¹.

Укладачі японських статистичних словників пропонують характеризувати слово, крім частоти вживання, ще і «ступенем розкиданості» S_c — певною величиною, що відбиває ступінь рівновживаності слова в різних (тематичних) часткових сукупностях — вибірках. У них ми спостерігаємо оригінальний підхід до проблеми так званої «фундаментальності» слова, тобто його цінності, першочерговості для носія мови, яка визначається як функція від двох аргументів: відносної частоти слова (P) та ступеня його розкиданості (S_c)².

Наступна модель пов'язана з розподілом за частотою не тільки окремих слів, але і деяких класів слів, поєднаних між собою морфологічними та тематичними ознаками. Словник підмови спеціальності розподіляється на слова, незалежні та залежні від предмету висловлювання³. У тексті виділяються так звані ключові слова, найбільш важливі для розкриття його змісту, до складу яких входять тематичні слова, що визначають тему тексту, та супутники тематичних слів, що служать для розкриття теми та її зворотів. Не випадково при відборі лексичного мінімуму завжди враховується так званий критерій тематичної важливості. Зараз маємо спроби формалізувати виділення ключових слів на базі статистичного аналізу тексту⁴.

Під лексико-тематичною (реферативною) моделлю розуміємо певну сукупність ряду повнозначних слів, яка умовно визначає загальний зміст даного текстового уривку. Ми виходимо з того, що до ключових слів належать високочастотні повнозначні слова, причому до складу тематичних слів, які передають основну тему повідомлення, входять і іменники з високою частотою

¹ Н. Д. Андреев. Распределительный словарь и семантические поля. «Статистико-комбинаторное моделирование языков», М.—Л., 1965, стор. 492.

² Див.: Е. В. Маевский. О некоторых принципах составления частотных словарей в Японии. «Труды ЦНИИПИ», 3 серия, вып. 1, М., 1967, стор. 77, 80.

³ Див.: Э. Булл, И. Эфрика, Д. Тэйгроу. Некоторые проблемы слова. «Машинный перевод», М., 1957, стор. 143.

⁴ Див.: В. Ф. Петренко. Опыт статистического исследования ключевых слов текста. «Вестник Ленинградск. ун-та», № 20, Серия истории, языка и литературы, вып. 4, Л., 1965, стор. 150—155.

тою вживання. Лексико-тематичні моделі підмов математики, електроніки, слюсарної справи, остеології можуть бути представлені такими рядами слів (табл. 2):

Т а б л и ц я 2

Математика		Електроніка		Слюсарна справа		Остеологія	
Слово	Час-тота	Слово	Час-тота	Слово	Час-тота	Слово	Час-тота
ЧИСЛО	0,0075	ТОК	0,0087	ДЕТАЛЬ	0,0093	КОСТЬ	0,0441
ТОЧКА	0,0055	НАПРЯЖЕ- НИЕ	0,0055	ОТВЕР- СТИЕ	0,0058	ПОВЕРХ- НОСТЬ	0,0230
ВЕКТОР	0,0052	ЭЛЕКТРОН	0,0046	УГОЛ	0,0041	ОТРОСТОК	0,0136
КООРДИ- НАТА	0,0049	ВРЕМЯ	0,0044	ДИАМЕТР	0,0040	КРАЙ	0,0114
СИСТЕМА	0,0044	ВЕЛИЧИ- НА	0,0042	МЕТАЛЛ	0,0039	ОТВЕР- СТИЕ	0,0089
ПОЛЕ	0,0033	ПОЛЕ	0,0042	ИНСТРУ- МЕНТ	0,0038	ЧАСТЬ	0,0087

Інтенсивність функціонально-тематичного зв'язку слів може бути виміряна відстанню між ними в тексті. Це цілком відповідає одному з постулатів структурної лінгвістики, згідно з яким «слова тим тісніше семантично зв'язані між собою, чим у більшій кількості речень досліджуваного тексту вони зустрічаються на достатньо близькій відстані»¹. Статистичні методи дослідження лексичної системи підмови дозволяють характеризувати об'єктивно ступінь смислової близькості слів і лексичних груп за допомогою середньостатистичних показників інтервалу між словами в тексті, отже, класи тематично пов'язаних слів відшукуються за «матрикою відстаней»².

Вивчення тематичних груп словника має важливе значення, зокрема в методиці навчання мови³. Експериментальна побудова лексико-семантичних мікросистем сприяє виявленню внутрішніх та зовнішніх зв'язків лексики.

Три зазначені моделі являють собою лексику підмови спеціальності в різних зв'язках і як методи систематизації доповнюють одна одну.

¹ О. Л. Каменская. Некоторые проблемы описания лексико-семантической системы языка (канд. диссерт.), І МГПИИЯ, 1965, стор. 28—29. Див. також: А. Я. Шайкевич. Распределение слов в тексте и выделение семантических полей языка. «Тезисы докладов межвузовской конференции по применению структурных и статистических методов исследования словарного состава языка (21—25 ноября 1961 г.)». М., 1961.

² Див.: Ю. Д. Апресян. Алгоритм построения классов по матрице расстояний. «Машинный перевод и прикладная лингвистика», вып. 9, М., 1966, стор. 3—4.

³ Див.: Н. Дмитриева, К. Зекирьянов. Об изучении словаря методом тематических групп. «Русский язык в национальной школе», 1966, № 1.

Для програмування лексичного матеріалу необхідно мати також відомості про морфемну структуру словника з урахуванням продуктивності елементів слова. Завданням структурування матеріалу в галузі словотворення є насамперед встановлення інвентаря (списку) афіксальних і кореневих елементів підмови, здатних виступати як ядро похідного¹.

Відповідна трансформація алфавітно-частотної моделі — обернений частотний словник — дозволяє систематизувати лексику на рівні морфем і виявити тенденції економності, мотивованості та продуктивності засобів «словобудування» у підмові. Словник є комбінацією обмеженої кількості морфем. Побудова словотворчої моделі передбачає виявлення усіх префіксів, суфіксів у підмові спеціальності, ступінь їх поширеності шляхом морфематичного членування лексики та наступної її класифікації. Словотворчий аналіз оберненого частотного словника сприяє «автоматизації» процесу виявлення повного набору елементарних частин слова підсистеми і виявлення «маси» префіксів, коренів та суфіксів у словнику і в тексті.

Словосполучна модель передбачає класифікацію словника, основою якої є синтаксична валентність слова, а також формалізацію мінімальних словосполучень.

Відомо, що значення слова достатньо відображається в його структурних моделях сполучень (дистрибуції). За твердженням Ю. Д. Апресяна, всі основні елементи значення, включаючи стилістичні та емоційні, корельовані з частотністю і, отже, «оскільки основні елементи значення, його дистрибуція і частотність певним чином зв'язані один з одним, ми можемо на підставі однієї з цих ознак з деякою мірою вірогідності передбачити або реконструювати решту»². На стилістичну закономірність у співвідношенні між частотою слова, його фонетичними, морфологічними, семантичними та етимологічними особливостями вказували раніше Гіро, Ципф та ін.³. Тому має рацію полемічне твердження Ю. Маркова про те, що сполучуваність, стилістична необмеженість, семантична та словотворча цінність слова, його багатозначність є «частотність наизнанку»⁴.

Таким чином, у результаті статистичного обстеження наукової мови кожне слово, що зустрілося в текстовій вибірці, набу-

¹ Див.: Е. С. Кубрякова. О путях изучения типологических особенностей языка в области словообразования (на материале современных германских языков). «Структурно-типологическое описание современных германских языков», М., 1966, стор. 79.

² Ю. Д. Апресян. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля. «Лексикографический сборник», вып. V, М., 1962, стор. 57.

³ Див.: И. М. Влader. Опыт лексико-стилистической классификации на основе дифференциальных признаков слова. «Вопросы германской и романской филологии» («Уч. зап. I МГПИИЯ», т. 27, 1963).

⁴ Див.: Ю. Марков. О роли лексической статистики при отборе словарного минимума. — «Русский язык в национальной школе», 1963, № 4, стор. 15.

ває об'єктивних характеристик його частотності, поширеності, тематичної важливості, словотворчої активності; крім того, виявляється і потенційна валентність слова.

Ці відомості є необхідними для строгої наукової побудови учбової моделі підмови спеціальності. Лінгвістичне моделювання лексики спеціального тексту має певний зв'язок з більш загальним завданням вивчення різних функціональних стилів мовлення і, отже, є актуальною лінгвістичною проблемою.

ЯКІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ МОВЛЕННЯ В АНГЛІЙСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Г. В. Коптьолова

Проблема методики лінгвістичного дослідження слова завжди була однією з головних проблем мовознавства. Останнім часом все настирливіше висувається ідея про те, що суть слова, систему його значень, актуалізацію цих значень не можна пізнати інакше, як тільки через спостереження над словом у різноманітних умовах мовлення. Ця тенденція до вивчення слів в умовах їх реального функціонування проявляється у сучасній лінгвістичній літературі все яскравіше. Посилено йдуть пошуки відповідних методів, одним з яких є зіставлювальний аналіз окремих лексико-семантичних груп (ЛСГ) типологічно різних мов у синхронному плані.

Об'єктом зіставлення у нашому дослідженні є ЛСГ дієслів мовлення. ЛСГ, що об'єднує слова на основі схожості значення, розглядається як тип лексичних мікросистем. Досліджувався один з компонентів семантичної підсистеми дієслів мовлення, що означають форму усної звучущої мови, — голосність мови.

Дослідники дієслів мовлення звичайно виділяють у своїх семантичних класифікаціях окремі групи, підгрупи і ряди¹, класи², синонімічні і тематичні ряди, тематичні і лексико-семан-

¹ В. И. Кодухов. Прямая и косвенная речь в современном русском языке. Учпедгиз. Л., 1957; М. К. Милых. Конструкции с прямой речью в современном русском языке. Автореф. докт. диссерт., Л., 1962; Ф. Л. Скитова. Из наблюдений над лексикой говорения в народной речи. «Труды 4 зональной конференции кафедр русского языка вузов Урала», вып. 1., изд-во Пермского ун-та. Пермь, 1964; И. А. Сколотова. Глаголы, обозначающие громкость речи. «Уч. зап. Горьковск. пед. ин-та, серия филологических наук», т. 68. Волго-Вятск. книжн. изд-во, 1967. З. В. Ничман. Опыт классификации объектных глаголов речи в русском языке. «Вопросы морфологии и синтаксиса современного русского языка». Зап.-Сибирск. книжн. изд-во. Новосибирск, 1966; З. В. Ничман. Лексическая классификация безобъективных глаголов речи в русском языке. (Там же).

² Т. М. Недялкова. К вопросу о системной организации глаголов речи в современном немецком языке. «Уч. зап. 1-го МГПИИЯ.

тичні групи¹, або обмежуються розгляданням семантики окремих дієслів². Слід відзначити, що автори виходять у своїх класифікаціях з різних критеріїв при членуванні дієслів мовлення на групи, класи і ряди; звідси неоднакове число таких груп у дослідників і різна роль, що відводиться дієсловам з характеристикою форми мовлення.

При зіставлювальному вивченні здається більш доцільним розглядати семантичні категорії, властиві ЛСГ (Ю. К. Лекомцев, говорячи про системність дієслів мовлення в англійській мові, вказує, зокрема, на такі семантичні ознаки дієслів мовлення: протяжність і нерезультативність дії — непротяжність і результативність дії³. Метою дослідження при цьому є з'ясування семантичних відмінностей і взаємозалежностей слів, визначення засобів і способів передачі у двох мовах семантичних категорій, субкатегорій і аспектів, вивчення вживання слів з цими категоріями у мовленні і визначення загальної ролі ЛСГ у лексичній системі обох мов.

Дієслова, що означають форму мови, мають спільні для двох мов ознаки: головне їх значення — характеристика мовлення із зовнішнього боку, крім того, вони об'єднуються пониженим стилістичним рівнем — більшість з них належить до розмовної лексики, просторіччя. У дієсловах цієї підгрупи основною смисловою категорією є форма мови. В середині неї виділяється ряд субкатегорій, що характеризують мовлення з різних сторін: а) за особливостями вимови деяких звуків; б) по тональності мовлення; в) по голосності мовлення; г) по ясності, роздільності вимови; д) за схожістю мовлення людини із звуками тварин і птахів. В свою чергу субкатегорії діляться на аспекти, що ще більш диференційовано уточнюють форму мови. Так, додатковими семантичними ознаками голосності мови є: 1) ступінь голосності (говорити тихо—говорити голосно); 2) різкість голосу; 3) темп мовлення; 4) безладність мовлення багатьох осіб; 5) відривчастість мовлення; 6) раптовість мовлення; 7) невиразність, одноманітність звучання. В субкатегорії «особливості вимови деяких звуків», крім ознаки «особливості голосу», чітко виділяється аспект «дефекти мовлення».

им. М. Тореза», т. XXIII, 1960; Л. Г. Михедова. Опыт компонентного анализа лексики. «Вестник Московского ун-та, № 1. Филология». Изд-во Моск. ун-та, 1969.

¹ В. П. Бахтина. Лексико-грамматическая сочетаемость глаголов речи в русском литературном языке II половины XIX века. Автореф. канд. диссерт., Воронеж, 1965.

² Р. И. Рейман. Лексическая группа глаголов речи и производных от них существительных в современном английском языке. Автореф. канд. диссерт., Л., 1952.

³ Ю. К. Лекомцев. К вопросу о системности глаголов речи в английском языке. Проблемы структурной лингвистики. Изд-во АН СССР, М., 1962.

Таким чином, кожна лексична одиниця цієї семантичної підгрупи має в своєму семантичному вмісті деяку кількість просадичних і паралінгвістичних ознак, таких, як наприклад, інтенсивність звуку, контроль за артикуляцією, властивості фонації та ін. При цьому паралінгвістичні особливості, що характеризують акт мовлення тим чи іншим дієсловом мовлення, стають часткою семантичного вмісту цього дієслова.

Дієслів, що означають ступінь голосності, порівнюючи небагато в обох мовах. У міжмовному плані лексично менш «розроблений» аспект «говорити тихо». В російській мові ця група складається з дієслова *шептать* і його похідних (*зашептать* (-ся), *нашептать* (-ся), *нашептывать*, *перешепнуть* (-ся), *перешептать*, *перешептываться*, *подшепнуть*, *подшептывать*, *пошептать* (-ся), *пошептывать*, *пришептывать*, *прошептать* (-ся), *шептаются*, *шепотнуть*) — і деяких звукових дієслів, що вживаються як дієслова мовлення, наприклад, *шипеть*. Не можна не погодитися з слушним зауваженням В. П. Бахтіної про неправомірність об'єднання в словниках російської мови двох значень — звучання і мовлення — деяких багатозначних дієслів¹. В англійській мові, де афіксація як засіб словотвору грає значно меншу роль у порівнянні з російською мовою, цей аспект мовлення не може бути виражений похідними від основного дієслова *to whisper*. Він представлений різними лексемами: *breathe*, *buzz*, *mutter*, *murmur* і деякими іншими. Семантичними множниками цих дієслів виступають такі компоненти як вокалізація, низький тон, неголосне звучання, нечітка артикуляція. Англійські дієслова із значенням акта мовлення в загальному вигляді (*to say*, *to talk*, *to speak*) часто набувають значення «говорити тихо» у сполученні з приймниковими обставинами *in a faint voice*, *in a gentle voice*, *in a low voice*.

На рівні мовлення значення «*шептать*» набувають, як це свідчить наша картотека, дієслова *gasp*, *halt*, *utter*, *remark*, *stammer*. Дуже цікавим є співвідношення у міжмовному плані (на рівні мовлення) звукового дієслова *шипеть*. Це дієслово часто приймає значення дієслова мовлення з негативним стилістичним забарвленням. Тут ми зустрічаємося з тим, що англійське дієслово більш чутливе порівняно з російським в передачі звуку голосу людини, подібного до звуків неживої природи. В російській мові дієслово *шипеть* може бути вжите у відношенні до гусака, кішки, гадюки, напою, сирих дров, жиру на сковороді та ін. В англійській мові існує цілий ряд лексем для передачі цих звуків в залежності від їх джерела. Звук голосу людини оформлений терміном *hiss*, хоч приклади, наведені нижче, свідчать, що при перекладі слова з таким складним емоцій-

¹ В. П. Бахтіна. Некоторые особенности глаголов речи в русском языке. (Объектная сочетаемость). «Уч. зап. Башкирск. ун-та, т. XVIII, серия филологических наук», № 8(12), 1964.

но-стилістичним забарвленням, вживається цілий ряд дієслів мовлення, що не характеризують міру голосності мовлення, а інколи передають значення цього слова тільки описово, у вільному переказі.

1. Бочкарев пихнул Крылова локтем, **прошипел**, как маленькому:

— Скажи спасибо.

(Иду на грозу, 19)

2. «Is that a fact now?» he **sneered**; «we're going to run to the doctor...» (Cronin, 325).

3. «Shut your mouth, will you!» She **cried** fiercely.

(Cronin, 393).

4. Ксения: Ох, Шурка, спишь ты...

ШУРА: **Не шипите**, не поможет.

(Егор Булычев, 87).

1. Bochkaryev nudged Krylov surreptitiously and **hissed** at him, as if he were a small boy: «Say thank you».

2. — **Начинается**, — **прошипел** он. — Теперь ты будешь бегать к доктору каждый раз...

3. — Заткните глотку, я вам говорю! — **прошипела** она злобно.

4. Kseniya: It's about time you got up. Do you know that it's nearly eleven...

Shura: Now **don't start the day** with a lecture on early rising.

Але якщо акустична характеристика звукового дієслова більш деталізована в англійській мові у порівнянні з російською, в цілому можна говорити про меншу диференціацію аспекту «голосність мовлення» в англійській мові. В зв'язку з більшою широтою, абстрагованістю англійського дієслова мовлення в англійській мові вживається одне й те ж дієслово з характеристикою форми мовлення в загальному плані (або навіть з позначенням акта мовлення як такого) там, де в російській мові вживаються різні дієслова, що деталізують і уточнюють дію. Наприклад, англійському дієслову *to murmur* відповідають на рівні мовлення, крім словникових значень «шептать», «роптать», «ворчать», цілий ряд дієслів: *лепетать* (*пролепетать*), *бормотать* (*пробормотать*), *сказать тихо*, *уронить*, *шепнуть* (*прошептать*), *болтать вполголоса*, *мурлыкать*, *пробурчать*, *буркнуть*.

Аспект мовлення «говорити голосно» більш глибоко «розроблений» в обох мовах у порівнянні з аспектом «говорити тихо». Домінантою групи в російській мові є дієслово *кричать*, його похідні (*вскрикивать*, *выкрикивать*, *закричать*, *накричать*, *окрикивать*, *перекрикивать* (-ся), *подкрикивать*, *покрикивать*, *прикрикивать*, *раскричатся* и др.) і цілий ряд спеціальних лексем. В англійській мові голосність мовлення передають дієслова *shout*, *cry*, *scream*, *yell*, *bawl*, *vociferate*, *clamour*, *call*, *screech*, *shrick*, *shrill*, *squeal*, *squall*, *yelp* і ін. Голосність мовлення часто передається в обох мовах постійними показниками інтенсивності звучання, які мають тенденцію до стандартизованого вживання і перетворюються у фразеологізми. В російській мові це *кричат* *благим матом*, *что есть мочи* (*моченьки*), *во все горло*, в англійській *bawl and squall*, *speak at the top of one's voice* та ін.

Як і при позначенні аспекта *говорити тихо*, дієслова, що означають голосну мову людини, оформляються в англійській мові в окремі лексеми, в той час, як в російській мові вживається одне й те ж саме звукове дієслово, незалежно від джерела подібного звуку. Так, дієслово *барабанить* може вживатися в російській мові у відношенні до гри на роялі, барабані, дощу, стукоту пальцями і голосу людини. В англійській мові для позначення всіх цих звуків існують окремі слова, а звук голосу людини позначається лексемою *gabble*.

Найбільш важливою граматичною ознакою дієслів мовлення взагалі є їх вживання при введенні прямої мови, непрямої мови і у «розповіді» (коли вони не вводять прямої або непрямої мови). Дієслова із значенням голосності особливо часто характеризують мовлення з емоційного боку, вказуючи на настрій, стан людини, що проявляється у зовнішній стороні мовлення. Тому дієслова цієї семантичної групи широко взаємозаміняються при перекладі дієсловами, що передають емоції, почуття, відчуття того, хто говорить.

1. «But you know there's a feud between our families?» Jon **stammered**: «Feud? Why?» (To Let, 69).

2. — Ох, легкомысленный ты парень, — **загорячился** Виктор (Искатели, 16).

3. — Как, вы не знаете Данкевича? — **изумился** Крылов. (Иду на грозу, 17).

4. «You little ninny», **shouted** Matthew. «It was «Nelly Bly» (Crown, 43).

1. — Но ты знаешь, что между нашими семьями — кровная вражда? Джон **обомлел**: — Вражда? Почему?

2. The light-mindedness of the fellow! Victor **burst out**.

3. «Haven't you heard of Dankevich?» Krylov **exclaimed**.

4. — Ах ты, дура! — **вскипел** Мэт. Ведь это «Нелли Блай».

Семантична структура дієслова, що передає голосність мовлення, складніша в російській мові. Якщо виходити з таких типів семантичних моделей російського дієслова:

$M^1 = a$ (дієслівна приставка відсутня);

$M^2 = v^0 a$ (дієслівна приставка виражає граматичне явище, є формальним видом словотвору: написать на (v^0) писать (a));

$M^3 = v a$ (значення дієслова включає значення приставки), то виявлені відповідності свідчать, що в англійській мові M^1 (найпоширеніший тип семантичної моделі дієслова взагалі) буде вживатися для передачі як M^1 , так і M^2 і M^3 російського дієслова. Приклади перекладу дієслова to cry, наведені нижче, ілюструють цю закономірність.

1. «O, God, give me strength», she **cried** (Uncon., 306).

«If you mention her», **cried** Winifred, «I go straight out to Park Lane and I don't come back» (In Chance-gy, 171).

1. — Боже, боже мой, дай мне сил! — **выкрикнула** она в отчаянии.

— Если ты только скажешь слово **о** ней, — **вскричала** Уинифред, — я сейчас же отправлюсь на Парк-лейн и не вернусь домой.

3. Drink up! Drink up! he **cried**, like an angry lion, to astonished salesmen (Time, 243).

4. «Were you speaking, Grandma?» she said. «No», **cried** the old woman coarsely, «I wasna speakin» (Cronin, 25).

3. — Да пейте же! Пейте до дна! — словно разъяренный лев, **рычал** он на пораженных торгашей.

4. — Вы что-то сказали, бабушка? — Нет! — хрипло **прокричала** старуха. — Я ничего не сказала.

Для позначення інтенсивності звучання в обох мовах дуже широко вживаються обставинні уточнювачі. При цьому значення обставин англійської мови часто поглинається в російській мові значенням самого дієслова, і виникає відповідність слова словосполученню.

1. Пойдем поговорим, — **пробасил** он. (Иду на грозу, 234).

2. «I beat it before they could get me», she **gasped**. (Rain, 37).

3. When in the humour he would regale her with the choicer gossip of the town, **shouting** to her of how he had got the better if Waddel (Cronin, 36).

1. «Let's go and have a chat», he **said in a deep voice**.

2. — Я смылась, а то бы меня зацапали, — **отрывисто шептала** она.

3. Когда он бывал в хорошем настроении, он развлекал ее самыми отборными городскими сплетнями, **крича ей в ухо**, рассказывал о том, как он ловко осадил Уэдделя.

Таким чином, інтенсивність звучання виражається в російській мові не тільки імпліцитними (приклад 1), але й «надмірними» по відношенню до англійської мови структурами (приклади 2, 3). Ця нерівномірність структур зумовлена тим, що обставинні уточнювачі (прислівники, прийменникові звороти), можуть випускатися при перекладі з російської мови в силу конкретних стилістичних і лексико-фразеологічних умов.

Умовні позначення:

¹ Иду на грозу. — Д. Гранин. Иду на грозу. М.—Л. 1963 — Daniil Granin. Into the Storm. Moscow 1965, Translated by Robert Daglish.

² Cronin.—A. G. Cronin. Hatter's Castle. 1963 — А. Кронин. Замок Броуди. М., 1956, Переклад М. Є. Абкіної.

³ Егор Булычев. — М. Горький. Егор Булычев и другие. Пьесы. М., 1963 — Maxim Gorky. Adaptation for the English stage by Gibson. Lnd. Lawrence and Wishart, 1937.

⁴ To Let. — John Galsworthy. To Let. Moscow 1956. — Джон Голсуорси. Сдается в наем. Собрание соч. в 16 т., Переклад М. Лоріє.

⁵ Искатели. — Д. Гранин. Искатели. М., 1959. — Daniil Granin. Those Who Seek, Translated by Robert Daglish. Soviet Lit, 1955, 7, 8, 9.

⁶ Uncon. — Unconquered W. S. Maugham. Short Stories. Penguin Book, 1966.

Сомерсет Моэм. Дождь. Рассказы. М., 1964, Переклад Н. Дехтеревої.

⁷ In Chancery. — J. Galsworthy. In Chancery. М., 1949. Джон Голсуорси. В тисках. Собр. соч. в 16 т. 4. Переклад М. Лоріє.

⁸ Time — C. P. Snow. Time of Hope. Moscow. 1964.

Чарльз П. Сноу. Пора надежд. Переклад М. Васильєвої і Т. Кудрявцева. М., 1962.